

Beschreiben, was ist, was war

Jürgen Fuchs sin bok Vernehmungsprotokolle – et bilde av DDR

Astrid Carlsen

Veiledet av Espen Schaaning
Masteroppgave i idéhistorie, IFIKK
Universitetet i Oslo
[VÅR 2013]

Sammendrag

Denne avhandlingen omhandler Jürgen Fuchs (1950–1999) sin rolle som forfatter og dissident i DDR, med utgangspunkt i utgivelsen av boken hans, *Vernehmungsprotokolle*, i 1978. Målet med avhandlingen er å vise hvilket bilde Fuchs gir av DDR i 1970-årene i *Vernehmungsprotokolle* og å undersøke hvilke virkemidler han brukte i teksten for å formidle sitt syn. Avhandlingen svarer på og analyserer hvilke sider av det østtyske samfunnet han kritiserte i boken. I dag er Fuchs lite kjent både i Tyskland og i utlandet, og kun én av bøkene hans er fremdeles i salg, boken *Vernehmungsprotokolle*.

Jürgen Fuchs var utdannet sosialpsykolog fra universitetet i Jena. Han var del av dissidentmiljøet i Jena i 1960- og 1970-årene, og del av kretsen rundt de mest fremtredende dissidentene i DDR på denne tiden, filosofen og forfatteren Robert Havemann og visesangeren Wolf Biermann. Fuchs var en av dem som protesterte mot utvisningen av Biermann fra DDR i 1976. De østtyske myndighetene strammet inn kontrollen av de intellektuelle og dissidentbevegelsen på grunn av protestene som fulgte denne utvisningen. Flere ble arrestert, deriblant Fuchs. Fra november 1976 til september 1977 satt han i varetektsfengselet Hohenschönhausen i Berlin.

I fengsel bestemte Fuchs seg for å memorere avhørene av ham, for siden å publisere dem. Han ville med det beskrive og avsløre Stasi sine fremgangsmåter. Etter press gikk Fuchs i august 1977 motvillig med på å bli kjøpt fri av Vest-Tyskland, og han bodde frem til sin død i Vest-Berlin. Året etter ble boken *Vernehmungsprotokolle* utgitt, en protokoll som dag for dag gjengir avhørene av Fuchs slik han hadde memorert dem. Teksten er en collage av dokumenterende dialoger, forfatterens tanker og refleksjoner under og etter fengselsoppholdet og avsnitt som kan leses som poesi. Fuchs veksler mellom å ha en dokumentarisk og skjønnlitterær fortellerstemme.

Denne avhandlingen er delt inn i 3 kapitler. Kapittel 1 skisserer DDRs 40 år lange historie, og ser på hvordan kulturlivet ble styrt av SED sin rådende politikk og hvordan det ble kontrollert av Stasi. Neste kapittel presenterer Jürgen Fuchs, med særlig vekt på Stasis overvåkning av ham fra 1971 frem til han ble fengslet i 1976. Deretter følger en presentasjon av varetektsfengselet Hohenschönhausen og en oppsummering av forholdene som møtte Jürgen Fuchs der. Kapittel 3 er en tekstanalyse av boken *Vernehmungsprotokolle*. I kapitlet blir teksten undersøkt og analysert ut i fra tre akser: Først leses boka som et eksempel på å yte motstand gjennom litteratur, deretter leses den som en skjønnlitterær tekst og til slutt som en politisk tekst.

Forord

En stor takk til alle som har hjulpet og støttet meg i arbeidet:

Veilederen min Espen Schanning for veldig god hjelp til alt jeg har spurt om hjelp til og mye tålmodighet.

Instituttet mitt for reisestøtte til Berlin.

Helmuth Frauendorfer ved stiftelsen Berlin-Hohenschönhausen som ga meg anledning til å være praktikant i stiftelsen fra august 2012 til desember 2012. Og Mike Fröhnel for alle omvisninger i fengselet.

Torill Østby Haaland, Anneli Niemi og Valgerd Einarsvoll for språkvask, korrektur og oppmuntring.

Daniel Börner fra Geschichtswerkstatt Jena for omvisning i Jürgen Fuchs sine fotspor i Jena og gode litteraturtips.

Udo Scheer for bøker og intervjuopptak med Jürgen Fuchs.

Tamara Trampe for kopi av filmen *Die schwarze Kasten*.

Og takk til bestemor og Tina som sa at dette var en god idé.

Innhold

Innledning	3
Problemstilling	4
Die Aufarbeitung	5
Tre innfallsvinkler til DDR	8
Om oppgaven	11
 Kapittel 1	
Landet – DDR	19
DDR 1949–1989	20
Prosjekt sosialisme	25
Ministerium für Staatssicherheit (Stasi)	28
En kultur under kontroll	32
 Kapittel 2	
Mannen – Jürgen Fuchs. Fengselet – Hohenschönhausen	43
Forfatteren og dissidenten Jürgen Fuchs	44
Varetektsfengselet Hohenschönhausen	52
 Kapittel 3	
Boken – Vernehmungsprotokolle	59
Litteratur som motstand og forfatteren som fiende	60
Vernehmungsprotokolle – en skjønnlitterær tekst	70
Vernehmungsprotokolle – en politisk tekst	84
 Avslutning	99
Litteratur	101

Innledning

Problemstilling

Jürgen Fuchs (1950–1999), en østtysk forfatter og dissident, ga i 1970- og 1980-årene ut tre romaner, tre diktsamlinger, åtte essaysamlinger og fire hørespill, skrev flere bidrag til artikkelsamlinger og antologier og en rekke tidsskriftartikler. Fuchs' tekster er oversatt til ni språk. Ingen av tekstene hans er oversatt til norsk, men det finnes utgivelser på svensk og dansk. Han har vunnet fire tyske litteraturpriser, og i 1977 mottok han en internasjonal journalistpris for boken *Gedächtnisprotokolle*.¹ I Tyskland i dag er det kun nyutgivelsen fra 2009 av *Vernehmungsprotokolle* som er tilgjengelig.² Boken ble første gang utgitt i 1978.

Fuchs blir nok i dag mer husket for sin politiske rolle som dissident, enn for sine skjønnlitterære tekster. En dissident defineres gjerne som en person som tar delvis eller helt avstand fra den offisielle religionen eller politikken. Fra 1960-årene til slutten av 1980-årene ble begrepet dissident brukt om innbyggere i de sosialistiske øst-europeiske landene som stod i åpen opposisjon til sine regjeringers politikk.³

Jürgen Fuchs brukte en litterær og dokumentarisk form i sine verk og beskrev autoritære trekk i det østtyske samfunnet, i skolevesenet, i fengselsvesenet og i det militære. Disse trekkene innebar for ham DDRs systematiske kontroll med og overvåkning av egen befolkning. Fuchs ville vise hvordan sosialismen faktisk fungerte i DDR, og etter murens fall arbeidet han innbitt med å avdekke Stasis overgrep mot innbyggere i DDR.

Jeg skal ta for meg en av Fuchs' første utgivelser, *Vernehmungsprotokolle*. I denne boken beskrev Fuchs sitt opphold i varetektsfengselet Hohenschönhausen. Boken var på tidspunktet den ble gitt ut en av de få tekstene som ga innblikk i Stasis arbeidsmåter og hvordan varetektsfengselet Hohenschönhausen i det daværende Øst-Berlin ble drevet. Rett etter at Fuchs ble frikjøpt av Vest-Tyskland den 26. august 1977 og løslatt, begynte han å skrive ned avhørene fra fengselsoppholdet. Disse hadde han memorert. Først ble teksten publisert som en artikkelserie på fem i magasinet *Der Spiegel*, under tittelen «Du sollst zerbrechen». I 1978 ble tekstene utgitt i bokform på Rowohlt Verlag i Vest-

---

¹ Kratschmer, Edwin, «Erster Versuch einer Übersicht der Wirkung des literarischen Werkes von Jürgen Fuchs.» (*Gerbergasse 18*. Sonderausgabe zum Fuchs-Symposium «Einmischung in eigene Angelegenheiten» – Jena, 8. bis 10. Dezember 2000, 5. Jahrgang 2001), 36.

² Börner, Daniel, «Jürgen Fuchs zum 60. – Ein Leben zwischen Anpassung und Wirklichkeit.» (I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011), 11.

³ dissident. I Store norske leksikon. Hentet fra: <http://snl.no/dissident/>. (Lesedato: 30.4.2012)

Tyskland. I forkant av bokutgivelsen var teksten blitt noe redigert. Boken er Fuchs' protokoll over hans 9 måneders lange opphold i varetekstfengselet Hohenschönhausen. Tilsvarende finnes Stasis protokoller fra avhørene, men disse har det dessverre vært umulig for meg å få tilgang til.

Boken inneholder utdrag fra flere av avhørene og Fuchs sine refleksjoner rundt situasjonen han befant seg i. Avhørerne ble stadig byttet ut og avhørstaktikk ble forandret. Man vekslet mellom å lovprise og å true, ettersom Fuchs ikke ga fra seg de opplysningene man ville ha eller skrev under på en tilståelseserklæring. I avhørene blir politiske og ideologiske spørsmål og uenigheter diskutert, og Stasis arbeidsmåter blir synliggjort.

I denne avhandlingen skal vi se på hvilket bilde Fuchs tegnet av DDR i 1970-årene i teksten sin og hvilke sider ved samfunnet han kritiserte. Boken *Vernehmungprotokolle* gir et interessant utgangspunkt for å undersøke hvordan 1970-årene i DDR ble skildret av en som ikke klarte, eller ville, tilpasse seg det østtyske samfunnet og kan leses som en variant av David mot Goliat-fortellingen. Vi skal begynne med å undersøke hvilket utgangspunkt Fuchs hadde da han skrev boken. Den ble skrevet etter at han selv i lang tid hadde vært overvåket av Stasi og hadde sittet ni måneder i fengsel. Deretter skal vi analysere teksten, ved å lese den som en skjønnlitterær tekst og en politisk tekst.

Fuchs ønsket å beskrive så nøyaktig som mulig hva som hadde skjedd i fengselet. Han ville lage sin egen protokoll over fengselsoppholdet for å dokumentere hvordan Stasi faktisk arbeidet, hvilke metoder man var villig til å ta i bruk og at rettssikkerheten manglet. Etter selv å måtte ha en passiv rolle som innsatt ville han aktivt være den som fortalte og avslørte hvilken behandling man fikk bak fengselsmuren og hvilken type argumentasjon avhørerne brukte. Det østtyske, sosialistiske samfunnet blir i boken stående som et hult skall.

I de neste avsnittene skal vi først se på den teoretiske vinklingen til avhandlingen, få en oversikt over kildematerialet og forskningen innenfor dette temaområdet, gjennomgå noen begrepsavklaringer og innholdsmessige avgrensninger og få en nærmere presentasjon av kapittelinnholdet.

Die Aufarbeitung

Livet til Jürgen Fuchs og boken *Vernehmungprotokolle* gir oss historisk kunnskap om det østtyske samfunnet i 1970-årene. Fuchs ønsket med teksten å dokumentere sine erfaringer fra fengselsoppholdet, men boken kan leses som forfatterens bearbeidelse av

hva han har vært igjennom. Vi skal derfor kort se på begrepet *Aufarbeitung*, som i stor grad definerer den tyskspråklig historieforskning om DDR-perioden.

Vergangenheitsaufarbeitung er et begrep innført av Theodor W. Adorno i 1959.⁴ I etterkant av 2. verdenskrig var det gjerne begrepet *Vergangenheitsbewältigung*, som ble brukt om historieforskningen. Den tyske historikeren Martin Sabrow forklarer det sist nevnte begrepet slik: «... dass die Vergangenheit nicht vergessen werden dürfe, sondern vielmehr bewältigt werden müsse.»⁵ Man skulle ikke vike unna børen fra eller ansvaret for nazi-forbrytelsene, ofrene skulle få sin oppreisning, og alle tegn til en offentlig fortrenkning av nazi-tiden skulle bekjempes. I standardverket til den tyske historikeren Hermann Weber, *Die DDR 1945–1990* (2012), kommenteres dette:

Schließlich ist die wissenschaftliche Erforschung der DDR-Geschichte eine der Voraussetzungen für die notwendige «Vergangenheitsbewältigung» oder richtiger gesagt, die Aufarbeitung, die Auseinandersetzung mit der Geschichte der DDR.⁶

Weber fremhever viktigheten av den vitenskapelige forskningen. Forskningen kan bidra til å unngå en liknende fortrenkning av DDRs historie, som den fortrenkningen som skjedde i tiårene etter 2. verdenskrig. Margarete og Alexander Mitscherlichs kjente bok *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967), utgitt i Vest-Tyskland, beskriver en prosess der både enkeltindivider, som gjorde store ugjerninger under 2. verdenskrig, men også alle andre, hele nasjonen, skulle erindre og bearbeide skyld og sorg. Slik sett kan man kanskje forstå begge de nevnte begrepene som et forsøk på å tillegge historieforskningen et moralsk oppdrag.

I DDR har det vært av stor betydning at dissidentbevegelsen i DDR kjempet for at Stasis arkiver skulle åpnes. Et åpent arkiv har vært et viktig ledd i den tyske bearbeidingen av 40 år med sosialistisk styre. Arkivets fulle navn er *Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, forkortet BStU, og ble opprettet i samarbeid med folk fra borgerretts- og fredsbevegelsene. Heldigvis for ettertiden besatte borgerretts- og fredsbevegelsene Stasis arkiver over hele DDR, men myndighetene rakk å destruere store deler av arkivmaterialet før det. Allikevel, store deler av arkivene er blitt bevart for ettertiden. Arkivmaterialet er i stor grad etterrettelig. Stasi ønsket ikke å arkivere feilinformasjon og brukte derfor mange kilder for å få korrekt informasjon. Den første

---

⁴ Sabrow, Martin (red.), *Erinnerungsorte der DDR*. (München: Verlag C.H. Beck, 2009), 23.

⁵ Ibid.

⁶ Weber, Hermann, *Die DDR 1945–1990*. Oldenburg Grundriss der Geschichte. Band 20. (München: Oldenburg Verlag, 2012), 219.

lederen av BStU var Joachim Gauck, Tysklands nåværende president. Organet ledes i dag av Roland Jahn, som også har sin bakgrunn fra fredsbevegelsen i Jena og ble utvist fra DDR på begynnelsen av 1980-tallet. Organet forvalter og forsker på Stasis etterlatte arkivmateriale med hjemmel i det som kalles Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG)⁷, som trådte i kraft i 1991. Denne loven gikk inn for en åpning av arkivet.

Det er ikke lett å oversette begrepet *Aufarbeitung*, og bruken av begrepet innskrenker seg også, som sagt, til tyskspråklig forskning. Men det betyr altså kontinuerlig bearbeiding av fortiden, det å stille spørsmål ved fortiden, undersøke fortiden og se den i relasjon til samtiden. Det finnes ikke ett svar, eller én forklaring på en ubehagelig fortid, ingen svar man kan sette to streker under. Tankegangen bak begrepet er slik sett at historisk forskning ikke kan fri oss fra ansvar, men den kan kontinuerlig få oss til å tenke over mulige årsaker og konsekvenser i historiske forløp.⁸

I kapitlet *Zusammenbruch der DDR und Auarbeitung ihrer Geschichte* oppsummerer Hermann Weber i boken, *Die DDR 1945–1990*, at det mellom 1990 og 2009 er blitt utgitt hele 16 000 publikasjoner som tar for seg DDRs historie.⁹ Mye forskning er med andre ord blitt gjort rundt oppgjøret med DDR-tiden etter 1989. Fuchs sin tekst *Vernehmungsprotokolle* kan kanskje også leses inn i denne tradisjonen, selv om teksten ble skrevet på 1970-tallet, ca. 20 år før muren falt og DDR opphørte å eksistere. Hovedtittelen på oppgaven er et sitat hentet fra boken Wallraff (1992): *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr*. Et av kapitlene i boken er en samtale mellom Wallraff og Fuchs, og i samtalen kommer det frem hva som i stor grad motiverte Fuchs til å bli forfatter og som var bestemmende for hvilke typer tekster han skrev: Han ville beskrive hva som skjedde, ikke se vekk, ikke la diktaturet vinne.¹⁰ I en artikkel i *Der Spiegel* i 1991 forklarte Fuchs dette nærmere:

Ein- und Ausgrenzung des Menschen, Feindseligkeit gegenüber Andersdenkenden und anders Aussehenden – dies ist virulent in uns spätestens seit 1933. Hoyerswerda und Hohenschönhausen, Auschwitz und Buchenwald, MfS und Gestapo sind in uns. Auf der Täter- oder der Opferseite. Was ein Unterschied ist. Und diesen Unterschied möchte ich dokumentieren.¹¹

⁷ Lovens offisielle navn er: *Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik*, og trådte i kraft 14. november 1991.

⁸ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 24.

⁹ Weber, *Die DDR 1945–1990*, 219.

¹⁰ Wallraff, Günther, *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*. (Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1992), 129.

¹¹ *Der Spiegel*, «Pegasus an der Stasi-Leine.» (Ingen forfatter oppgitt. Innledning til artikkelserien «Landschaften der Lüge» av Jürgen Fuchs. *Der Spiegel* 47/1991: 286. Hentet fra:

Forfatteren Herta Müller ser slik på Jürgen Fuchs sitt forfatterskap: «Seine Erfahrungen haben sich ihn zum Autor genommen. Das Thema hat ihn gewählt, nicht umgekehrt. Und er hat sich dem Thema gestellt.»¹²

Fuchs var på mange måter på «innsiden» av det han skrev om. Han avtjente militærtjenesten sin i NVA (Nationalen Volksarmee), var del av dissidentbevegelsen, han satt arrestert i varetektsfengselet Berlin-Hohenschönhausen og han var under Stasis overvåkning i mange år. Han arbeidet på 1990-tallet i BStU med å gjennomgå mapper fra Stasis arkiv. Arbeidet hans der blir av den tyske forfatteren og professoren Ines Geipel beskrevet slik:

Er wusste, dass es nicht lange dauern würde bis zur gewollten Konfusion darüber, was die DDR eigentlich gewesen war. Sein «Kampf um die Erinnerung» war in den unmittelbaren Jahren nach 1989 deshalb insbesondere ein Kampf um die Fakten. Er hockte jahrelang in der Stasi-Behörde, inmitten der Akten der Tschekisten, um das unerhört Konkrete in ihnen herbeizuzerren und darauf zu bestehen, dass die deutsche Gesellschaft es auch wahrnimmt.¹³

En forfatter som skriver om hva han selv har opplevd og erfart, kan være godt skikket til å være en god formidler av fortiden, men samtidig oppstår en konflikt mellom det å fortelle og beskrive, og det å dokumentere. Spesielt når man forteller om eget liv og egne opplevelser. Denne konflikten preget Fuchs sitt forfatterskap. Den lagde problemer for han som forfatter, og den lager problemer for oss lesere.

Tre innfallsvinkler til DDR

I dette avsnittet skal vi se på tre retninger som historieforskning om DDR kan deles inn i, og med disse som utgangspunkt, se på hvilken av retningene Fuchs sin bok *Vernehmungprotokolle* kan plasseres innenfor.

«Die DDR ist Vergangenheit und doch in mancher Hinsicht gegenwärtiger denn je», skriver den tyske historikeren Martin Sabrow innledningsvis i boken *Erinnerungsorte der DDR (2009)*. Han begrunner påstanden med å vise til de fysiske sporene etter DDR-tiden, som for eksempel byplanleggingen, som blant annet innebar rivning av utallige historiske

---

<http://www.spiegel.de/suche/index.html?suchbegriff=Pegasus+an+der+Stasi-Leine>. Lesedato 3.8.2012)

¹² Müller, Herta, «Der Blick der kleinen Bahnstationen. Über die literarisch-dokumentarische Wirkung von Jürgen Fuchs.» *Horch und Guck*, 18. Jahrgang, Heft 64, 2/2009, 65.

¹³ Geipel, Ines, «Die Unerhörten. Nichtveröffentlichte Literatur der DDR.» (I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011), 15.

bygninger og kvartaler og den storstilte leilighetsbyggingen i forstedene av de såkalte «Plattenbauten». Men også Stasiarkivets mapper og tidsvitnenes fortellinger bringer stadig frem nye opplysninger om og synsvinkler på det 40 år lange sosialistiske styret. Disse 40 årene preger tenkningen og mentaliteten til både de tidligere innbyggere i DDR og Vest-Tyskland, men også til generasjonene født etter murens fall.

Innfallsvinklene til en prosess av erindring og bearbeidelse av historien vil alltid være svært forskjellige. Martin Sabrow skriver at synet på hva og hvordan DDR var, kan per i dag grovt sett sies å følge tre vidt forskjellige retninger.¹⁴ Han refererer da til synet tyskerne selv har på DDR. Den første retningen forekommer først og fremst vest i Tyskland, og den andre og tredje øst i Tyskland.

Den første retningen tar utgangspunkt i at DDR var et diktatur, hvor det å ha politisk frihet blir tillagt større vekt enn det at samfunnet sikret deg sosialt og økonomisk. Retningen konsentrerer seg om det kommunistiske maktregimet til SED og institusjonene som var underlagt SED, for eksempel interneringsleirer, fengsler og Stasis overvåkning av egen befolkning. Man fokuserer på forholdet mellom gjerningsmenn og ofre, undersøker forbrytelser, overgrep og forræderi, med det for øye at ofre og de som viste motstand skal få oppreisning for og oppmerksomhet rundt sine saker. Denne retningen er normativ og teleologisk, og tegner et bilde av DDR som en negativ kontrast til en rettsstat hvor innbyggerne har frihet.¹⁵ Politisk frihet tillegges større vekt enn trygge jobber, fellesskap, bolig til alle, barnehageplass til alle, osv. Det er hovedsakelig i det offentlige rom og på politisk nivå at denne tankegangen er dominerende, og lærdommen som presenteres, er at dette ikke var en god måte å organisere et samfunn på.

På et privat, og lavere nivå i samfunnet, skriver Sabrow videre, hersker først og fremst en annen retning, som knytter sammen maktsfæren og hverdagslivet i DDR. Retningen rommer både beskrivelser av et hverdagsliv under vanskelige forhold, men også fortellinger om samarbeidsvilje og stolthet over hva man oppnådde i løpet av DDR-tiden. DDR var mer enn et diktatur, men dette betyr ikke at man forfejter at landet var demokratisk. I motsetning til den første retningen, setter man ikke et klart skille mellom enkeltpersoners liv og maktregimet, og man er skeptisk til verdiene som dominerer i det gjenforente Tyskland. Begge retningene konsentrerer seg om en del av de samme fenomenene, for eksempel SEDs (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) ungdomsorganisasjon, FDJ (Freie Deutsche Jugend). Men mens den første retningen ser

---

¹⁴ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 18.

¹⁵ Ibid.

FDJs blåskjorter som et symbol på maktstrukturen og -konsentrasjonen i DDR, ser den andre retningen blåskjortene også som et symbol på egen, lykkelig (?) ungdomstid. Denne tankegangen er mest fremtredende blant tidligere DDR-innbyggere. Det ville kanskje være rimelig å anta at unge mennesker, født etter murens fall øst i Tyskland, ikke har noe utgangspunkt for å ha et slikt nostalgisk syn på DDR, som foreldrene kanskje har.¹⁶ Men Astrid Sverresdotter Dypvik viser i sin bok, *Det var DDR. Forteljingar om eit nedlagt land*, til den tyske statsviteren Klaus Schroders studie på hva tyske 16- og 17-åringer visste om DDR i 2007.¹⁷ Schroders konklusjon var at det ble undervist lite om DDR i skolen, og at barn og ungdom derfor delte sine familiers syn på DDR som et land uten arbeidsløshet, der det kanskje ikke var så mange matvarer i hyllene, men der samholdet mellom innbyggerne var sterkt.¹⁸

Sabrow mener at den tredje retningen er den minst dominerende i det offentlige rom. Denne fremhever DDR som et legitimt alternativ til en kapitalistisk samfunnsform. Man konsentrerer seg om DDRs første år og ideen om at de to tyske statene var moralsk og politisk likestilte, og om en fredelig sameksistens og gjensidig anerkjennelse. Retningen fremhever gjerne positive sider ved samfunnet, for eksempel lave husleier, billige basisvarer, gratis utdanning, billige kulturtilbud, høy likestilling og godt barnehagetilbud.¹⁹ Forfatteren Jana Hensel beskriver sin barndom i DDR i 1970- og 1980-årene i boka *Zonenkinder* (2004) med uttrykket: Die schöne warme Wir-Gefühl. Alle innbyggere i DDR var en del av det store prosjektet om å videreutvikle sosialismen til kommunisme, i en antifasistisk og fredelig stat, som stadig var truet:

Ich war einer der jüngsten Staatsbürger der jungen DDR und sollte den Sozialismus weiterbringen, damit er vielleicht doch noch, eines fernen Tages, zum Kommunismus würde. Es war unser großes Glück, dass wir in Frieden und Sozialismus geboren und aufgewachsen sein durften, Krieg und Bomben, Not und Hunger nicht am eigenen Leib verspüren mussten.²⁰

Men feiltrinnene til styret i DDR og vestens manipulasjoner fikk skylden for at et sosialistisk styre feilet. Man fremhever dessuten gjerne mangler i det tyske samfunnet i dag, som arbeidsløshet, høye husleier og fattigdom, og spør hva som er nytten ved et demokrati når det allikevel er de samme gruppene som blir hørt. Sabrow mener allikevel

---

¹⁶ Ibid., 19.

¹⁷ Dypvik, Astrid Sverresdotter. *Det var DDR. Forteljingar om eit nedlagt land*. (Oslo: Samlaget, 2012), 1.

¹⁸ Ibid., 31.

¹⁹ Ibid., 32.

²⁰ Hensel, Jana, *Zonenkinder*. (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH, 2004), 85.

det finnes svært få som i dag mener at DDR var bedre enn dagens Tyskland. De som mener dette, er gjerne tidligere Stasi-medarbeidere, SED-politikere eller andre som fremdeles identifiserer seg med den politiske ideologien som var i DDR.

Det er glidende overganger mellom de to siste retningene. De illustrerer begge problemet som kan oppstå når ens egen (nære) historie blir fortalt av andre – når andre, utenforstående, beskriver hvilket samfunn man har levd i, og kanskje overser hva man selv synes er viktig og fremhever hva man selv ikke anser som viktig.

DDRs historie fortelles gjerne med en av disse tre retningene som utgangspunkt. Med tre så ulike tilnærminger til DDR sin historie sier det seg selv at vinklingen og vektleggingen konstant blir debattert, reforhandlet og nyansert. Og resultatet er også at debattene er preget av det Sabrow kaller «die paradoxe Parallelität von Vergangenheitennäherung und Vergangenheitsdistanzierung».²¹

Boken *Vernehmungsprotokolle* kritiserte flere sider ved det øst-tyske samfunnet. Denne avhandlingen kan derfor plasseres innenfor den første retningen som Sabrow beskriver, som tar utgangspunkt i at DDR var et diktatur. Jürgen Fuchs delte uten tvil denne oppfatningen og i resten av avhandlingen skal vi se på hvordan han formidlet dette synet i teksten sin.

Om oppgaven

Det er ikke mer enn 20 år siden DDR opphørte å eksistere. Ulike grupperinger kan ha en egeninteresse i hvordan forskningen på DDR-tiden blir vinklet og presentert, og til tider har det vært en utfordring å finne pålitelige, nøytrale kilder. Det har vært en uvurderlig hjelp å få tilgang til stiftelsen Berlin-Hohenschönhausens bibliotek, samt veiledningen jeg har fått fra de ansatte i arbeidet med å finne kildematerialet. Fra august til desember 2012 var jeg så heldig å få et intership hos stiftelsen Berlin-Hohenschönhausen. Denne stiftelsen driver i dag det tidligere fengselet som et museum, eller på tysk *Gedenkstätte*, hvor tidligere innsatte og historikere har omvisninger for besøkende. Store deler av avhandlingen har jeg kunnet skrive mens jeg satt hos stiftelsen Berlin-Hohenschönhausen. Jeg ble tilbudt å få sitte i cellen til Fuchs i fengselet å skrive, men man fikk mer enn godt nok inntrykk av stedet ved å sitte i en av bygningene plassert ved siden av fengselet (en av bygningene som tilhørte avdelingen for utenlandsspionasje). Stiftelsen driver også med informasjons- og formidlingsarbeid om DDR og samarbeider

---

²¹ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 24.

med en rekke liknende institusjoner i inn- og utland. Årlig arrangeres en konferanse Hohenschönhausen-Forum, som jeg var så heldig å få delta på. Tema for konferansen høsten 2012 var *Die Aufarbeitung des Kommunismus als europäische Aufgabe*. Oppholdet var svært lærerikt og viktig for å kunne skrive denne avhandlingen.

Jeg har benyttet de mange og gode nettressursene til statlige institusjoner i Tyskland, som for eksempel Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, Die Behörde des Bundesbeauftragten (BStU) og Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. Nettstedet til Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen har også vært til god hjelp. Nettstedet er svært innholdsrikt, om enn noe uoversiktlig. Nytt nettsted er imidlertid under utarbeidelse.

Nesten alle kildene jeg har brukt i oppgaven har vært på tysk. Det har til tider vært utfordrende å nesten ha alt kildematerialet på tysk, men skrive avhandlingen på norsk. Jeg håper at jeg (eller gode medhjelpere) har luket ut tysk setningsoppbygging i teksten. Jeg har valgt å bruke begrepene DDR og Vest-Tyskland om de to tyske statene. DDR og Øst-Tyskland blir på norsk brukt om hverandre, og jeg har derfor valgt å holde meg til det originale navnet. Det samme er ikke tilfelle med BRD og Vest-Tyskland, og jeg har derfor valgt å bruke begrepet Vest-Tyskland. Jeg har valgt å bruke begrepet Stasi for Ministerium für Staatssicherheit. Den korrekte skriftlige forkortelsen ville nok vært MfS, men forkortelsen Stasi er så mye brukt, at jeg har valgt å bruke denne formen i avhandlingen.²²

Det er ikke forsket mye på Jürgen Fuchs eller hans litteratur. Udo Scheer har skrevet en biografi om Fuchs. Den ble utgitt i 2007 og gir en god oversikt over Fuchs' liv, men er lite brukt som kilde i denne oppgaven. Boken bærer preg av å være en biografi skrevet av en nær venn og teksten bygger i stor grad på intervjuer Scheer har gjort og mangler en litteraturliste.

I desember 2000 ble det i Jena arrangert et tredagers symposium om Jürgen Fuchs. Arrangør var Geschichtswerkstatt Jena e.V. og Collegium Europeum Jenense. Alle bidrag og innlegg til symposiet ble senere publisert i tidsskriftet *Gerbergasse 18*, som utgis av Geschichtswerkstatt Jena e.V. På symposiet blir dette sagt om forskning på Fuchs' utgivelser:

Eine wissenschaftliche Forschung zu Erfassung, Rezeption und Wirkung des literarischen und publizistischen Werks von Jürgen Fuchs und eine Entsprechende Biographieforschung muß sich erst etablieren. Ein Jürgen-Fuchs-Projekt müßte unter ein Stiftungsdach und mittels Förderung oder Sponsoring abgesichert werden. Bis jetzt

---

²² I Store norske leksikon får man kun treff på Stasi, og ikke på Ministerium für Staatssicherheit eller MfS.

liegen lediglich unvollkommene und sporadisch gesammelte Ergebnisse vor, die dem vielseitigen Phänomen Jürgen Fuchs in keiner Hinsicht gerecht werden können.²³

Håpet om den forskningen som beskrives i sitatet er nok ikke blitt innfridd. 10 år senere, 26.–27. november 2010, ble det arrangert et Jürgen-Fuchs-Literatureseminar i Jena. Foredragene fra seminaret er samlet i utgivelsen Hermann og Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch* (2011). I boken er det gjengitt en kommentar fra litteraturviteren Wolfgang Emmerich om hvorvidt Jürgen Fuchs kan bli «gjenoppdaget» av academia: «Er konstatierte, Fuchs sei, gerade unter der jüngeren Generation von Germanisten, kaum bekannt, geschweige denn gelesen oder gelehrt.»²⁴

På 1990- og 2000-tallet har det i Tyskland vært mange diskusjoner om skjønnlitteratur skrevet i DDR, og hvilke betingelser forfattere arbeidet under. Et synspunkt har vært at all litteratur fra DDR kan puttes i samme sekk: litteratur skrevet i en stat som praktiserte sensur, og av den grunn er det snakk om en DDR-litteratur uten egenverdi. I denne avhandlingen skal vi undersøke en tekst hvor handlingen er hentet DDR, og frem til forfatter skrev teksten hadde han selv levd hele sitt liv i DDR, men i eksil i Vest-Berlin kunne han skrive uten å måtte forholde seg til sensuren som var i DDR. Boken slapp aldri igjennom sensuren i DDR, men ble smuglet inn. I denne avhandlingen skal vi ikke undersøke og lese boken *Vernehmungsprotokolle* som bare et eksempel på DDR-litteratur, slik den gjerne har blitt lest, men som et selvstendig verk som kan gi oss kunnskap om noen sider av det østtyske samfunnet.

Avhandlingen er delt inn i 3 kapitler. Det første kapitlet foretar en kort gjennomgang av DDR sin 40 år lange historie og forklarer hva prosjektet om sosialisme innebar. Vi skal se på hvordan sosialismen som politisk prosjekt utviklet seg fra 1949 og frem til 1970-tallet og hvordan kulturpolitikken vekslet mellom perioder av innstramning og oppmykning. Jeg forklarer kort hvordan Stasi arbeidet, hvordan de overvåket dissidentbevegelsen, hvilke opplysninger de var interesserte i og hvilken kontroll og sensur kulturen var underlagt.

Kapittel 1 legger et grunnlag for at vi i kapittel 2 kan undersøke hvilke politiske premisser som var gitt for Fuchs som forfatter og som del av dissidentbevegelsen i DDR. Jeg ser på hvordan Fuchs, som mange andre intellektuelle i DDR på 1970-tallet, mistet troen på den sosialismen som partiet SED sto for. De mistet derimot ikke troen på

---

²³ Kratschmer, «Erster Versuch einer Übersicht der Wirkung des literarischen Werkes von Jürgen Fuchs», 36.

²⁴ Börner, «Jürgen Fuchs zum 60. – Ein Leben zwischen Anpassung und Wirklichkeit», 13.

sosialismen som sådan, men ønsket en justering av den politiske kursen. Deretter følger en presentasjon av Jürgen Fuchs sitt liv, med særlig vekt på Stasi overvåking av ham frem til han ble fengslet i 1976. Til slutt i kapittel 2 ser vi nøyere på hvordan varetekstfengselet Hohenschönhausen ble drevet og hvilke forhold som møtte Fuchs der.

I kapittel 3 undersøker vi boken *Vernehmungprotokolle* langs tre akser. Først ser vi på hvordan kan litteratur være en mulig kanal for å vise protest eller gi en mulighet til å yte motstand. Vi skal se på boken *Vernehmungprotokolle* som et eksempel fra Fuchs sitt forfatterskap på en tekst som viste motstand og protesterte mot samfunnsforhold i DDR.

Deretter skal vi undersøke teksten langs en skjønnlitterær akse, og se på hvordan Fuchs formulerte sin samfunnskritikk ved å bruke ulike skjønnlitterære virkemidler i teksten og hvordan han trekker veksler på andre kjente skjønnlitterære tekster.

Til slutt undersøkes de politiske problemstillingene som Fuchs gjengir, blant annet hvilket bilde som gis i boken av dissidentbevegelsen i DDR og diskusjonene om sosialismen som er mellom Fuchs og Stasi-avhørerne. Dialogene som er gjengitt i boken mellom avhørene og Fuchs, handler i stor grad om gapet mellom den reelt eksisterende sosialismen i DDR og hvordan sosialismen faktisk fungerte. Til slutt følger en oppsummering av avhandlingens hovedpoeng.

De mest sentrale avgrensningene i avhandlingen gjelder den historiske gjennomgangen av DDRs historie, Stasi som organisasjon og kulturpolitikken i DDR. Vi skal konsentrere oss om den bakgrunnsinformasjonen som er relevant for avhandlingens problemstilling.

En annen sentral avgrensning i avhandlingen er at den kun kort beskriver Fuchs sitt liv etter fengselsoppholdet i 1976–1977 og at den ikke inngående beskriver de andre verkene han ga ut. I denne avhandlingen er det teksten *Vernehmungprotokolle* som er sentral, og forfatterskapet til Fuchs er i sin helhet interessant som et uttrykk for å yte motstand gjennom litteratur.

På 1980-tallet var det mye kontrovers rundt Fuchs. Han hadde sterke meninger om hvordan oppgjøret og bearbeidelsen av overgrep fra Stasi skulle håndteres og han avvek ofte fra en forsonende linje, som var dominerende på 1990-tallet. Denne kontroversen skal vi ikke komme nærmere inn på i denne avhandlingen. Etter murens fall har det vært mange diskusjoner rundt litteratur skrevet i de 40 årene DDR eksisterte. Jeg går heller

ikke inn på disse diskusjonene i denne avhandlingen og jeg ser heller ikke på boken i et litteraturhistorisk perspektiv.²⁵

I arbeidet med den historiske oversikten i avhandlingen har jeg tatt utgangspunkt i pensumet jeg hadde i faget «Die DDR in der Geschichte des 20. Jahrhunderts» ved Humboldt Universität våren 2012, hvor Martin Sabrow var foreleser. To av titlene derfra er bøkene Mähler: *Kleine Geschichte der DDR*²⁶ og Weber: *Die DDR 1945–1990*²⁷ som begge er historiske gjennomganger av DDR sin 40 år lange historie.

Boken *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*²⁸ av Dümmel og Piepenschneider (red.) er en antologi utgitt av Konrad-Adenauer-Stiftung. Den består av korte bidrag som tar for seg ulike sider ved Stasi sin virksomhet.

Boken *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*²⁹ av Stefanie Eisenhuth viser hvordan Stasi arbeidet, ved å bruke Jürgen Fuchs som eksempel. Teksten er en gjennomgang av de ulike overvåkningsoperasjonene Stasi igangsatte mot Fuchs. En utgivelse med samme tema er Fuchs sin rapport for BStU med tittelen: *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*.³⁰ I denne rapporten gjennomgår Fuchs mye av materialet han finner om seg selv i Stasis arkiv. Rapporten skrev han mens han arbeidet for BStU. Betegnende for alle reglement, forordninger, rapporter, arkivmapper osv. fra Stasi er et teknokratisk og instrumentelt språk.

Wie die Staatssicherheit niemals Staat im Staate war, sondern, unmißverständlich klar als «Schild und Schwert der Partei» definiert, als solches funktionierte, so war deren

---

²⁵ To andre forbehold det er verdt å nevne er at denne avhandlingens undersøkelse av teksten *Vernehmungsprotokolle* kanskje kan gi et inntrykk av at dissidentbevegelsen i DDR var en stor gruppe. Det var den ikke. Det var heller en liten gruppe, og mitt inntrykk er at denne gruppen besto av personer som befant seg i samfunnets ytterkant. Det andre forbeholdet er at selv om bruken av psykisk terror var omfattende og systematisk i varetektsfengslet Hohenschönhausen, er dette fengslet et av flere eksempler på steder hvor psykisk terror har blitt (blir) brukt.

²⁶ Mähler, Ulrich, *Kleine Geschichte der DDR*. (München: Verlag C.H. Beck oHG., 2009).

²⁷ Weber, Hermann, *Die DDR 1945–1990*. Oldenburg Grundriss der Geschichte. Band 20. (München: Oldenburg Verlag, 2012).

²⁸ Dümmel, Karsten og Melanie Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*. (Sankt Agustin/Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., 2009).

²⁹ Eisenhuth, Stefanie, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*. (GRIN Verlag, 2006)

³⁰ Fuchs, Jürgen, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*. (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Abteilung Bildung und Forschung (BStU), Reihe: BF informiert 2/1994.)

Sprache keine abgehobene Spezialsprache innerhalb der DDR, sondern lediglich eine geheimdienstlich spezialisierte Ausprägung der DDR-offiziellen Parteisprache.»³¹

Generelt er kilder fra DDR-tiden skrevet i en egenartet stil. Det offisielle språket som ble brukt var i stor grad preget av mange faste partipolitiske vendinger hentet fra en kommunistisk sjargong. Flere sitater Fuchs gjengir i rapporten er gode eksempler på dette.

Jeg i stor grad brukt etterordet i nytgivelsen av *Vernehmungsprotokolle*³² fra 2009, skrevet av Hubertus Knabe, nåværende direktør i stiftelsen Gedänkstätte Berlin-Hohenschönhausen. Knabe sammenlikner i etterordet utvalgte deler av Fuchs sin tekst og Stasi sine egne protokoller, og han finner at Fuchs sine nedtegnelser i stor grad stemmer overens med Stasi sine egne protokoller, både når det gjelder datoer og hendelsesforløp. Petra Morawe har i sin artikkel «Realitätsdiffussionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR»³³ en grundig gjennomgangen av forholdene i varetektsfengselet Hohenschönhausen, som bygger på intervjuer med politiske fanger som var innsatt mellom 1960 og 1989.

Den mest kjente litteraturhistoriske oversikt over skjønnlitteratur i DDR er Wolfgang Emmerichs: *Kleine Literaturgeschichte der DDR*³⁴. Denne boken gir nok en av de beste og mest omfattende presentasjonene av Jürgen Fuchs som forfatter som foreligger. Hertha Müller har skrevet to tidsskriftsartikler: «Der aktuelle Augenblick zeigte seinen Größenwahn»³⁵ og «Der Blick der kleinen Bahnstationen. Über die literarisch-dokumentarische Wirkung von Jürgen Fuchs»³⁶ som også gir gode presentasjoner av Jürgen Fuchs som forfatter.

Alle de nevnte verkene har vært blant de viktigste i kildematerialet til denne avhandlingen. Vi skal imidlertid ikke ensidig undersøke boken *Vernehmungsprotokolle* som en skjønnlitterær tekst, men også se på hva Fuchs har formidlet i teksten sin på et

---

³¹ Walther, Joachim, *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*. (Berlin: Christoph Links Verlag. Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, 1996), 21.

³² Fuchs, Jürgen, *Vernehmungsprotokolle*. (Berlin: Jaron Verlag, 2009, originalutgave 1978. Med etterord av Hubertus Knabe)

³³ Morawe, Petra, «Realitätsdiffussionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR.» (*Zeitschrift für Politische Psychologie*, Jg. 8, 2000, Nr. 4, 381–396).

³⁴ Emmerich, Wolfgang, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*. (Berlin: Aufbau Verlag GmbH & Co. KG, 2009)

³⁵ Müller, Hertha. «Der aktuelle Augenblick zeigte seinen Größenwahn.» Sonderausgabe zum Fuchs-Symposium «Einmischung in eigene Angelegenheiten» – Jena, 8. bis 10. Dezember 2000. *Gerbergasse 18*. 5/2001, 10–14.

³⁶ Müller, Herta. «Der Blick der kleinen Bahnstationen. Über die literarisch-dokumentarische Wirkung von Jürgen Fuchs.» *Horch und Guck*, 18. Jahrgang, Heft 64, 2/2009, 60–65.

politisk plan, og hvilket utgangspunkt han hadde da han skrev ned sin protokoll fra fengselsoppholdet i Hohenschönhausen.

I de tre neste kapitlene skal vi nå se nærmere på hvilke politiske og samfunnsmessige forhold som preget 1970-årene i DDR, hvordan disse preget livet til Jürgen Fuchs og mottakelsen av boken *Vernnehmungsprotokolle*, og hvilket bilde Fuchs tegner av DDR av i boken.

Kapittel 1

Landet – DDR

DDR 1949–1989

Fra krigens slutt i 1945 og frem til 1949 var det på ingen måte gitt at en tysk, sosialistisk stat ville bli grunnlagt i den østlige delene av Tyskland, men 7. oktober 1949 ble DDR, Deutsche Demokratische Republik, grunnlagt. Det var ingen tilfeldighet at dette skjedde bare få dager etter Vest-Tyskland, Bundesrepublik Deutschland, hadde blitt grunnlagt. Stalin ønsket i det lengste en løsning hvor Tyskland var et samlet, avrustet og alliansefritt land.³⁷ Grunnen til det var at de vestlige delene av Tyskland var bedre stilt økonomisk og hadde en større befolkning. Men etter at den tyske Bundestag i Vest-Tyskland hadde valgt Konrad Adenauer til Bundeskanzler, var det ikke lengre aktuelt med et samlet Tyskland, og Stalin ga 27. september 1949 sitt samtykke til at DDR skulle grunnlegges som egen stat.³⁸ Staten ble grunnlagt på det territoriumet av Tyskland som siden krigens slutt, i mai 1945, hadde vært okkupert av Sovjetunionen. Den delen av Berlin som var sovjetisk sone, ble hovedstad i den nyopprettede staten. DDRs grunnlov trådte i kraft 7. oktober 1949.³⁹ Ett år etter at staten DDR ble grunnlagt, ble Jürgen Fuchs født i Reichenbach (Vogtland), sør for Berlin.

Med tanke på et mulig, fremtidig samlet Tyskland, var DDR til å begynne med en borgerlig-demokratisk stat, men dette skulle endre seg i løpet av få år. Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands (SED), som skulle bli statspartiet i DDR, ble grunnlagt i 1946. Partiet var en sammenslåing av det kommunistiske partiet (Kommunistischen Partei Deutschlands (KPD)) og det sosialdemokratiske partiet (Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD)). Sammenslåingen skjedde etter press fra Sovjetunionen og mot SPDs vilje. SED, grunnlagt som et sosialistisk parti, endret seg i en marxistisk-leninistisk retning. SED ønsket avstand fra Hitlers tidligere nasjonalistiske styre, og partiledelsen forlangte derfor at Sovjetunionen skulle ha en førende rolle.⁴⁰ Under merkelappen «Zuspitzung des Klassenkampfes» ønsket partiledelsen i 1948 å bane veien for en stalinistisk kurs. Dette ble et veiskille for mange av partiets medlemmer: Enten valgte man å følge denne kursen, eller man brøt med partiet og flyttet til Vest-Tyskland. For partiledelsen ga ideen om klassekamp nødvendig drivkraft samtidig som den legitimerte den politiske kursen.

---

³⁷ Friis, Thomas Wegener, *Den nye nabo. DDRs forhold til Danmark 1949–1960*. (SFAHs skriftserie nr 43, 2001), 22.

³⁸ Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, 53.

³⁹ Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

⁴⁰ Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, 44.

Makten i DDR var fra begynnelsen av konsentrert i det kommunistiske SED. Partiet ble også støttet av den sovjetiske okkupasjonsmakten. DDRs parlament, Volkskammer, ble konstituert. Staten var en føderasjon med fem tillatte partier. Otto Grotewohl, formann i SED, ble utropt til ministerpresident og dannet regjering, mens SEDs andre formann, Wilhelm Piek, ble utropt til DDRs president.

I løpet av kort tid ble strukturene i samfunnet, i økonomien og i politikken omformet etter et sovjetisk forbilde. Historikeren Ulrich Mähler beskriver det slik:

Die Losung «Von der Sowjetunion lernen, heißt siegen lernen» sollte dogmatisch in die Realität umgesetzt werden.⁴¹

SED var organisert etter prinsippet om en demokratisk sentralisme; et leninistisk prinsipp, der stat og parti var bygget opp fullstendig hierarkisk og sentralistisk. Parti- og statsledelsen ble valgt nedenfra, men kandidatene som skulle velges, ble plukket ut ovenfra. Beslutningene til de øvre myndighetene var absolutte og bindende for de underliggende organene.⁴² De viktigste organene til SED var: Partidagen (Parteitag) til SED, som fant sted hvert femte år. Partidagen valgte sentralkomiteen (Zentralkomitee), som igjen valgte sekretariatet til sentralkomiteen. Sekretariatet skulle gjennomføre og kontrollere partiets vedtak, og hadde mer enn 2 000 medarbeidere fordelt på 40 avdelinger og arbeidsgrupper. Politbyrået (Politbüro) til sentralkomiteen møttes ukentlig og hadde i 1989 21 medlemmer og 5 «Kandidaten». Øverst var generalsekretæren til sentralkomiteen.

Årene fra 1949 til 1961 var en periode av DDRs historie som var preget av «Aufbau des Sozialismus». Sangen *Lied der Partei* ble sunget som en hyllest til SED i DDR. Sangen ble første gang sunget på den III. Parteitag i juli i 1950, hvor Wather Ulbricht ble valgt til generalsekretær.⁴³

Sie hat uns alles gegeben.
Sonne und Wind. Und sie geizte nie.
Wo sie war, war das Leben.
Was wir sind, sind wir durch sie.
Sie hat uns niemals verlassen.

Fror auch die Welt, uns war warm.
Uns schützte die Mutter der Massen.
Uns trägt ihr mächtiger Arm.
Die Partei.
Die Partei, die Partei hat immer
recht.⁴⁴

Dette utdraget av sangen gir et tydelig bilde av hvilken sentral rolle SED spilte i DDR, ikke bare i det politiske og i det offentlige, men også i den private sfære. Det strengt

⁴¹ Mähler, *Kleine Geschichte der DDR*, 59.

⁴² Schubert, Klaus og Martina Klein, *Das Politiklexikon*. (5., aktual. Aufl. Bonn: Dietz 2011), 50.

⁴³ Mähler, *Kleine Geschichte der DDR*, 58.

⁴⁴ Gjengitt i Mähler, *Kleine Geschichte der DDR*, 58. Tekst og musikk er av Louis Fürnberg (1950).

sentralt styrte partiet kontrollerte alle regjerings- og forvaltningsnivåer i DDR, men også alle andre områder innen politikk, økonomi, handel og samfunnsliv. Et av de viktigste verktøyene for å beholde denne kontrollen var det som i DDR ble kalt *Kadernomenklaturesystem*, personalpolitikken. SED-ledelsen bestemte hvem som kunne fylle hvilke stillinger, og hvilke mandat som kunne følge stillingene. Allerede i 1955 omfattet det sentrale nomenklaturet rundt 7 000 stillinger.⁴⁵

På den andre partikonferansen den 9. juni 1952 annonserte Walther Ulbricht, på vegne av Sentralkomiteen, en planmessig utbygging av sosialismen og en tilstramming av klassekampen. Det betydde en sentralisert stat uten fylker, avskaffelse av privat næringsliv til fordel for statlige bedrifter, kollektivisering av landbruket, kamp mot kirker, marginalisering av det tradisjonelle borgerskapet. Man opprettet en ny elite fra lag av befolkningen som så langt hadde vært lite privilegert, men som hadde de ønskede politiske holdningene.⁴⁶ Men SED manglet ikke medlemmer utover 1950-årene som hadde bakgrunn fra Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP).

Ved årsskiftet 1952–53 hadde den annonserte tilstrammingen av klassekampen ført til at levekårene og arbeidsforholdene hadde forverret seg betraktelig. SED hadde nå fjernet seg fra det historiske, politiske og sosiale utgangspunktet partiet hadde hatt i 1946. Tross statens grundige overvåkning av befolkningen viste innbyggerne sin misnøye med partiets politikk og ledelse i folkeopprøret den 17. juni 1953. Det brøt ut opprør over hele landet. Kravet var at regjeringen skulle trekke seg, at det ble innført frie og hemmelige valg, og at de to tyske statene ble forent. Sovjetiske styrker måtte til for å stoppe opprørerne, og minst 50 mennesker mistet livet.⁴⁷

Sommeren 1955 ble siste rest av tvil fjernet om at Sovjetunionen kunne komme til å ofre DDR for en variant av et nøytralt Tyskland. Nikita Khrusjtjov, førstesekretær i det sovjetiske kommunistpartiet, annonserte en to-stat-teori hvor en gjenforening av Tyskland kun var mulig med et sosialistisk styre – noe Vest-Tyskland på ingen måter anså som en mulig løsning.⁴⁸ I 1955 ble DDR også tatt opp som medlem i Warsawapakten.

DDR mistet verdifull arbeidskraft på grunn av flyktningestrømmen til Vest-Tyskland. Det hadde store økonomiske konsekvenser for landet å miste verdifull

---

⁴⁵ Ibid., 57.

⁴⁶ Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

⁴⁷ Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, 76.

⁴⁸ Ibid., 80.

arbeidskraft. For å stoppe innbyggerne fra å flykte, besluttet SED at det skulle bygges en mur, og de fikk støtte fra Sovjetunionen. 2,7 millioner mennesker flyktet til Vest-Tyskland fra 1949 frem til byggingen av muren ble startet den 13. august 1961.⁴⁹ Dermed ble den siste åpne delen av grensen mellom de to tyske statene sperret. Etter som tiden gikk, ble vaktholdet av grenseområdene perfektionert. SED ga Ministerium für Staatssicherheit (Stasi) ansvaret for å sikre byggingen av muren, stoppe kritikk av beslutningen samt å forhindre fluktforsøk. I tillegg hadde Stasi stående ordre om å skyte for å drepe ved fluktforsøk. Med byggingen av muren starter en ny fase av overvåkning og kontroll. De som offentlig kritiserte byggingen av muren eller SEDs politikk, fikk merke konsekvensene.

Som følge av erfaringene etter arbeideropprøret i 1953 og reaksjonene mot byggingen av muren i 1961, ønsket SED å unngå opprør og konfrontasjon med innbyggerne. Maktmekanismene skulle være subtile, og ikke konfronterende. Byggingen av muren innebar ikke bare at DDRs befolkning var innesperret, det betydde også at innbyggerne måtte avfinne seg med at all makt lå i SEDs hender, og at Tyskland forble et delt land.

I den reviderte utgaven av DDRs grunnlov fra 1968 forankret SED makten sin enda grundigere. De øvrige tillatte partiene i landet underordnet seg SED, og resultatet var en ettpartistat. SED tillot ikke frie valg, en opposisjon fantes ikke, og parlamentet, Volkskammer, hadde ingen politisk rolle. DDR hadde en skinndemokratisk grunnlov som tillot staten å strafferettslig forfølge alle former for opposisjon.⁵⁰ SED-ledelsen bestemte hvor vid eller innsnevret den personlige friheten skulle være, og hvilke grunnleggende rettigheter man hadde som innbygger.⁵¹

I kjølvannet av Bundeskanzler Willy Brandts østpolitikk, fra og med 1969, ble en fase preget av avspenning mellom de to tyske statene innledet. Den 21. desember 1972 inngikk DDR og Vest-Tyskland en avtale som hadde som mål å opprette et vennskapelig og likeverdig forhold mellom de to landene. Først nå ble DDR anerkjent som en egen stat av store deler av verden.⁵² Innenrikspolitikken var allikevel fortsatt preget av kontroll og overvåkning, og Stasi ble tilført mer ressurser til sitt arbeid.

---

⁴⁹ Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

⁵⁰ Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, 57.

⁵¹ Ibid., 110.

⁵² Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

I mai 1971 skjer et maktskifte. Erich Honecker utnyttet upopulariteten Walther Ulbricht hadde hos de sovjetiske myndighetene og klarte å få de fleste politbyråmedlemmene over på sin side. Siden 1960-tallet hadde Ulbricht ønsket en sosialisme med nasjonale innslag. Det ble ikke tatt godt imot av Moskva.⁵³ Honecker utnyttet dessuten den dårlige økonomiske situasjonen som rådet i DDR, og la skylden for denne over på Ulbrichts økonomiske politikk. 3. mai 1971 blir en kort melding lest opp på fjernsynet om at Ulbricht hadde trukket seg av helsemessige årsaker og at yngre krefter skulle ta over.⁵⁴ På den SEDs åttende Partidag i juni 1971 erklærer Honecker, som den nye førstesekretæren til sentralkomiteen, en «weitere Erhöhung des materiellen und kulturellen Lebensniveaus des Volkes» til en av SEDs hovedoppgaver.⁵⁵

I begynnelsen av 1970-årene kommer da også et tilsynelatende økonomisk oppsving, men det skyldtes kreditter som ble tatt opp i utlandet, og for å betale ned disse måtte nye lån tas opp. Honecker ville heve levestandarden gjennom nye økonomisk og sosiale tiltak, og dermed vinne innbyggernes gunst. Men når innbyggere i DDR sammenliknet forholdene i sitt land med de i Vest-Tyskland, kom DDR dårlig ut. Vest-Tyskland hadde både en høyere levestandard og politisk frihet.

Ellers var begynnelsen av 1970-årene preget av en oppmykning i kulturpolitikken. Vesttyske tv- og radiosendinger, vestlige moteklær og vestlig musikk ble tillatt. Med Honeckers maktovertakelse rykket Erich Mielke, øverste leder av Stasi, også inn i maktens sentrum, nemlig politbyrået. Antall offisielle og uoffisielle medarbeidere i Stasi fordoblet seg i løpet av de 20 årene Honecker styrte. Målet var å ha en overvåkning som var i stand til å stoppe protester mot staten omtrent før de ble formulert. Den tilsynelatende liberaliseringen av kulturpolitikken var altså nøye kontrollert og styrt.

Utvisningen av sangeren Wolf Biermann i 1976 var ett av flere kulturelle klimavekslinger i DDR. Biermann var invitert til å holde en konsert i Vest-Tyskland og på konserten kom han med forsiktige, kritiske kommentarer om partiet SED og deres ledelse, men han kommenterte ikke sosialismen som sådan. Allikevel var det nok til at styresmaktene i DDR nektet ham innreise til landet igjen. I kjølvannet av protestene som fulgte utvisningen av Biermann fulgte flere arrestasjoner, utvisninger og senere frikjøp av Vest-Tyskland, deriblant av Jürgen Fuchs. Mange av de som tilhørte dissidentbevegelsen i DDR resignerte etter utvisningen av Biermann. SED skulle gjentatte ganger vise seg å

---

⁵³ Mähler, *Kleine Geschichte der DDR*, 110.

⁵⁴ *Ibid.*, 115.

⁵⁵ *Ibid.*, 117.

være ute av stand til å gjennomføre reformer i vanskelige politiske situasjoner, som for eksempel ved opprøret i Praha våren 1968, ved utvisningen av Biermann i 1976, og ved Gorbatsjovs reformpolitikk.

Fra begynnelsen av 1980-årene dannet det seg små, uavhengige opposisjonsgrupper over hele DDR. De protesterer mot den politiske og økonomiske stagnasjonen. Disse opposisjonsgruppene banet veien for masseprotestene mot SED høsten 1989.

10. september 1989 åpner Ungarn grensen sin mot Østerrike for DDR-borgere.⁵⁶ Igjen flykter titusener av DDR-borgere, som i 1961, men i motsetning til i 1953 vegrer den sovjetiske ledelsen seg for å støtte SED-ledelsen med militær innsats.

9. november 1989 falt Berlin-muren, 20. september 1990 ble de to tyske parlamentene enige om en gjenforening av de to tyske statene. Med gjenforeningen 3. oktober 1990 var DDRs 40 års lange historie avsluttet.

Prosjekt sosialisme

Etter krigens slutt i 1945 forbandt mange innbyggere i Tyskland begrepet sosialisme med et håp om en ny fremtid, og med en avstandstakelse fra det totalitære, fascistiske Tyskland; et samfunn som var fredelig og rettferdig, bygd etter sovjetisk mønster, og hvor det var sosial likhet mellom innbyggerne. Den sentrale nasjonsbyggende ideen i DDR å bygge en antifascistisk og fredelig velferdsstat. De første årene etter krigen brukte for eksempel Tysklands Kommunistiske Parti (KPD) slagord som: «Aldri mer fascisme, aldri mer krig».⁵⁷

Sosialismen var for mange løsningen, uten at det av den grunn handlet om en proletarisk klassekamp og marxistisk teori, men heller om år man hadde overlevd i Auschwitz og ønsket om en ny samfunnsordning, som på radikalt vis brøt med nasjonalsosialismen og Hitlers styre. Dessuten ble DDR, i motsetning til de andre kommunistiske statene, ikke fra begynnelsen konstruert som et marxistisk-leninistisk «folkedemokrati». Årsaken til det var Tysklands særstatus som delt nasjon og det tidligere nazistiske styret. Det var derfor viktig å innføre et flerpartisystem, et såkalt «demokratisk anti-fascistisk system».⁵⁸

---

⁵⁶ Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

⁵⁷ Grossmann, Werner, *Den sidste spionchef*. (Middelfart: Forlaget Friis, 2004), 10.

⁵⁸ Friis, *Den nye nabo. DDRs forhold til Danmark 1949–1960*, 24.

DDR skulle være et *forsøk* på å bygge en sosialistisk stat. Avvik fra tidligere sosialistiske, utopiske teorier og statens egne løfter kunne derfor alltid forklares med at DDR var et eksperiment, og at resultatet derfor i årenes løp var en realsosialisme. Med realsosialisme menes her en sosialisme slik den reelt sett fungerer i den virkelige verden.⁵⁹

Viljen var stor blant kommunister og sosialdemokrater til å være med på å bygge opp et nytt samfunn. Mange kommunister og sosialdemokrater hadde beholdt troen på sosialismens seier etter 12 år med nazistisk styre. Etter krigens slutt returnerte derfor mange av dem til den østlige delen av Tyskland, som var under sovjetisk kontroll.

Betydningen sosialismen hadde i det politiske systemet i DDR var altoverskyggende, i form av symboler på utallige bannere, fabrikkporter, husvegger, offentlige plasser osv. Over hele landet var offentlige bygninger utsmykket med bildesykluser som viste sosialismens seier, og statuer av Marx, Engels og Lenin og, i en periode, Stalin. Det var utallige arrangementer som årlig ble gjennomført, som for eksempel 1. mai-togene. Arrangementene hadde den funksjonen at de bekreftet statens politikk og overlegenhet. Etter lang ventetid kunne man få rope sitt obligatoriske hurra til funksjonærene som satt på tribunen, og denne rituelle øvelsen gjorde det for mange klart hvor ubetydelig man som innbygger var for staten.

Begrepet sosialisme var alltid til stede, fra og med DDRs statsoverhode, Walther Ulbricht, proklamerte «Aufbau des Sozialismus» på SEDs andre partikonferanse i 1952. Senere partikonferanser på 1950-tallet hadde blant annet «Schaffung der Grundlagen des Sozialismus» og «Der Sozialismus siegt» som tema.⁶⁰ For å kompensere for den manglende demokratiske legitimiteten til DDR var realiseringen av sosialismen et av de viktigste argumentene. Historikeren Martin Sabrow antyder at man kan gå så langt som å se sosialismen som grunnen til at DDR skulle eksistere («Daseinzweck»)⁶¹.

I 1950- og 1960-årene formidlet SED et teleologisk historiesyn. DDR hadde blitt befridd av Sovjetunionen, og under ledelse av SED skulle staten bygges, men store vanskeligheter måtte overvinnnes, siden landet lå i ruiner etter 2. verdenskrig. Et sosialistisk fedreland var målet.

SEDs partifilosofier kunne forklare nærmere hva ideen om sosialisme skulle bety i DDR, nemlig at realiseringen av den nye staten skulle starte med proletariatets diktatur,

---

⁵⁹ Dypvik, *Det var DDR. Forteljingar om eit nedlagt land*, 135.

⁶⁰ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 192.

⁶¹ Ibid.

som ville føre til sosiale produksjonsforhold. Under dette systemet kunne ikke mennesker utnytte hverandre, og, ifølge Sabrow, trodde man at man kunne oppfylle «die uralte Sehnsucht des Menschen nach Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit, nach Frieden, Menschlichkeit und Gerechtigkeit, nach einem kulturvollen Leben in sozialer Sicherheit».⁶² Sosialismen skulle avløse kapitalismen som samfunnsform og være en overgang til kommunismen.

Måten ledelsen i DDR presenterte sosialismen på, endret seg med årenes løp. Walther Ulbrichts sosialistiske politikk var en annen enn Erich Honeckers. Ulbricht ble leder av SED i 1949. Erich Honecker etterfulgte Ulbricht som partisekretær for SED i 1971, og satt frem til 1989. Årsaken til at sosialismen ble beskrevet på ulikt vis, var nok så enkel som at det skulle vise seg å bli mye vanskeligere å bygge opp et kommunistisk samfunn enn det man hadde trodd i 1950- og 1960-årene. Med overgangen fra Ulbricht til Honecker vekslet man fra et utopisk til et pragmatisk bilde av sosialismen, lett gjenkjennbart i «realen Sozialismus» eller «Realsozialismus», som var begreper som ble mye brukt. I stedet for et sosialistisk mobiliseringsdiktatur fikk man et sosialistisk velferdsdiktatur.⁶³ Eller som Sabrow kommenterer i en artikkel i *Der Spiegel*, i anledning det som ville vært Honeckers 100-årsdag i 2012: «Honeckers doktrine var å sikre og stabilisere makten, og ikke starte en verdensrevolusjon.»⁶⁴

Etter som samfunnsstrukturene i DDR ble bygd opp og tok form, innfridde ikke det sosialistiske prosjektet det landets innbyggere hadde blitt forespeilet for fremtiden. Løsningen ble da ideen om å fornye den «sanne» sosialismen.⁶⁵ Denne ideen hadde en viktig politisk og ideologisk betydning helt frem til DDR opphørte å eksistere. Den spilte en viktig rolle etter arbeideropprøret i 1953 og etter at muren ble bygd i 1961. Ideen om en fornyet og bedre utgave av sosialismen var ikke bare sentral i politiske maktkretser, men også blant intellektuelle og dissidentgrupper. Utdraget fra visen «Warte nicht auf bessere Zeiten» av Wolf Biermann fra 1965 illustrerer troen på en ny sosialisme: «Freiheit kommt nie verfrüht / Und das beste Mittel gegen / Sozialismus (sag ich laut) / Ist, daß ihr den Sozialismus / AUFBAUT!!! Aufbaut! (aufbaut)!»⁶⁶ De fleste av forfatterne i DDR, som levde og virket fra grunnleggelsen av staten og frem til 1960-

---

⁶² Ibid., 194.

⁶³ Ibid., 197.

⁶⁴ Sabrow, Martin, «Der unterschätzte Diktator.» (*Der Spiegel* 34/2012, 48–48. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-87818590.html>. Lesedato: 3.2.2013), 47.

⁶⁵ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 189.

⁶⁶ Ibid., 190.

årene, hadde en sterk tro på en sann og utopisk sosialisme og var sympatiserte med Marx' ideer.⁶⁷

Sosialisme ble i 1970 konkretisert av SED som «die Verwirklichung der führenden Rolle der revolutionären Partei der Arbeiterklasse im gesamten gesellschaftlichen Leben.»⁶⁸ Man la til grunn at arbeiderklassen skulle ha en ledende rolle, at produksjonsmidlene skulle eies i fellesskap, og at produksjonen skulle planlegges og ledes sentralt. Dessuten skulle det være en nær forbindelse til Sovjetunionen, og det sovjetiske samfunnet skulle anerkjennes som en modell for det sosialistiske samfunnet. Denne konkretiseringen til SED rettferdiggjorde og fastla den eksisterende maktfordelingen og samfunnsstrukturen også for 1970-årene.

I slutten av 1980-årene spilte ideen om den utopiske, sanne sosialismen igjen, for en kort periode, en viktig rolle blant grupperinger av opposisjonelle borgerrettsforkjempere, parallelt med ønsket om et mer demokratisk samfunn. Disse ønsket ikke en gjenforening med Vest-Tyskland, men to tyske stater, hvor den ene skulle fortsette å være et sosialistisk alternativ til kapitalismen. Man hadde altså faktisk to samfunnsgrupper som i denne perioden holdt fast på sosialismen: de tidligere makthaverne i DDR og deler av borgerrettsbevegelsen. Men flertallet av borgerrettsbevegelsen var etter kort tid positiv til gjenforening og markedsøkonomi. Honecker anså helt frem til sin død i Chile i 1994, at det at DDR opphørte å eksistere som stat bare var et midlertidig nederlag i kampen mellom sosialisme og kapitalisme.⁶⁹

Ministerium für Staatssicherheit (Stasi)

Ministerium für Staatssicherheit (forkortet MfS eller Stasi), ble opprettet 8. februar 1950. Fra 1957 til 1989 var Erich Mielke øverste leder. Stasi skulle fungere som «Schild und Schwert der Partei», ikke Schild und Schwert for folket, og var en av de viktigste innretningene for å opprettholde styret i DDR. Det var også andre institusjoner, kontrollert av SED, som bidro i dette arbeidet.⁷⁰ Stasi hadde tre nivåer: Hovedkontoret med de overordnede avdelingene (die Zentrale) lå i Berlin og omfattet for eksempel

---

⁶⁷ Emmerich, Wolfgang, «DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch.» (I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 47–65), 49.

⁶⁸ Weber, *Die DDR 1945–1990*, 74.

⁶⁹ Sabrow (red.), *Erinnerungsorte der DDR*, 201.

⁷⁰ Det fantes også en militær etterretningstjeneste i DDR. Den kommenteres ikke i denne avhandlingen.

avdelingen for utenlandsspionasje og det sentrale varetektsfengselet Hohenschönhausen. Nivået under var «Bezirksverwaltung», som var spredt over 15 forskjellige byer. Det laveste nivået var «Kreisdienststellen» som hadde avdelinger 209 forskjellige steder.⁷¹

Med 91 000 offisielle medarbeidere og 189 000 uoffisielle medarbeidere ble det ført en enorm kontroll av befolkningen.⁷² De uoffisielle medarbeiderne hadde som oftest et yrke hvor de hadde tilgang på informasjon om enkeltpersoner. Det kunne være yrker som lege, lærer, psykolog, ansatte i postverket osv. Denne informasjonen ga de videre til de offisielle medarbeiderne. Alle samarbeid med Stasi ble holdt strengt hemmelig.⁷³

Områdene hvor Stasi samlet flere kontorer og institusjoner, var som oftest avspærret. Kart over Berlin fra DDR-tiden viste for eksempel ikke det 20 hektar store området i Berlin-Hohenschönhausen. Gatene endte tilsynelatende i løse luften. På området befant blant annet et stort varetektsfengsel seg. 2 500 offisielt ansatte («Hauptamtliche Mitarbeiter») arbeidet kun med å få tilståelser fra «politische Feinde». Ikke langt unna, i Normannenstraße i Berlin-Lichtenberg, arbeidet til sammen 7 000 i det som var Stasis hovedkvarter.⁷⁴ Disse områdene, i tillegg til Stasis 15 «Bezirksverwaltungen», var som små, egne byer i byen, med alt man trengte av tilbud. Også utenom tjenestetiden var de ansatte i stor grad kun sammen med hverandre.

Stasi var ingen vanlig sikkerhetstjeneste. I avdelingen med navnet HA XIV var både det hemmelige politiet, med egne fengsler med undersøkelses- og avhørsinstanser, men også dommere og statsadvokater organisert. Hovedoppgaven til Stasi var å sikre SEDs makt. Stasi handlet etter anvisninger fra SED, ikke på egen hånd, og fungerte derfor ikke som en stat i staten. Ifølge nettressursene til stiftelsen Berlin-Hohenschönhausen hadde ikke DDR statlige organer som gjensidig kontrollerte og overprøvde hverandre:

Das MfS besaß eine nur in totalitären Staaten mögliche Machtfülle: Es vereinigte nicht nur den Inlands- und Auslandsnachrichtendienst, sondern besaß zugleich die Befugnisse von Polizei und Staatsanwaltschaft, so dass es jederzeit Ermittlungsverfahren eröffnen und Verhaftungen vornehmen konnte. Die zentral angeleitete DDR-Justiz exekutierte in der Regel das, was ihr vom MfS vorgegeben wurde. Eine parlamentarische Kontrolle des Staatssicherheitsdienstes gab es ebenso

---

⁷¹ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 12.

⁷² Ministerium für Staatssicherheit. Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen. Hentet fra: http://www.stiftung-hsh.de/document.php?subcat_id=CAT_186&recentcat=CAT_165&back=1. (Lesedato 29.3.2013)

⁷³ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 102.

⁷⁴ *Ibid.*, 100.

wenig wie die Möglichkeit, ein Verwaltungsgericht gegen dessen Maßnahmen in Anspruch zu nehmen.⁷⁵

De som hadde avvikende meninger fra partiets linje, ble klassifiserte som en av disse tre: «feindliche Personen», «feindlich-negative Personen» eller «verfestigt feindlich-negative Personen».⁷⁶ Forskjellige typer undersøkelser kunne bli satt i gang mot disse personene: «Operative Ausgangsmaterialien» (OAM), «Operative Personenkontrolle» (OPK) und «Operative Vorgänge» (OV). Ved OAM og OPK handlet det kun om mistanke, mens ved OV var mistanken om ulovlig oppførsel fastlagt, og de aktuelle personene ble ansett som tapte for staten. Det fantes bare ett alternativ: fullstendig enighet. Hadde du innvendinger, var du en fiende og et negativt element.

Målet til Stasi var å samle «operativ bedeutsamer Informationen».⁷⁷ Ingenting, og ingen, var overlatt til tilfeldighetene. Innhenting av informasjon var underlagt kontroller og overprøving for å luke ut feil. Stasi bedrev slik sett en intern kildekritikk.⁷⁸

Men tross dette gigantiske nettverket var en fullstendig overvåkning av alle DDRs innbyggere umulig. Stasi opererte derfor etter en tredelt inndeling av potensielt mistenksomme personer. Selvfølgelig uten at de mistenkte ante noe om denne inndelingen og utsilingen:

Den første gruppen besto av alle som besøkte Vest-Tyskland og andre vestlige land, alle som hadde brevkontakt med personer i Vesten de ikke var i familie med, alle som ikke avla stemme ved valg, samt alle som leverte politisk motiverte klager til offentlige myndigheter. I den andre gruppen var de som hadde bodd i vesten en periode, aktive kristne personer, pårørende til personer som hadde søkt og fått innvilget utreise fra DDR og flyktninger, personer fra ungdomsmiljøer som ikke var statlig kontrollerte og personer det fantes avsluttede «Operativen Vorgänge» på. I den tredje gruppen var de som var ansatt i viktige statlige institusjoner eller sikkerhetsinstitusjoner, eller som reiste til Vesten som en del av yrket sitt (personer innen idrett, kultur, vitenskap, økonomi osv.). Men også ledere og funksjonærer i viktige posisjoner ble regelmessig overvåket og deres politiske lojalitet ble sjekket.

---

⁷⁵ Berlin-Hohenschönhausen: Ministerium für Staatssicherheit. Hentet fra: http://www.stiftung-hsh.de/document.php?subcat_id=CAT_186&recentcat=CAT_165&back=1. (Lesedato 29.3.2013)

⁷⁶ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 23.

⁷⁷ Walther, *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*, 17.

⁷⁸ *Ibid.*, 18.

De nye retningslinjer fra Stasi i 1976, kalt «Richtlinie 1/76», beskrev hvordan Operativen Vorgänge skal settes i gang og gjennomføres. Arbeidsteknikkene, eller «Zersetzungsmaßnahmen» som det ble kalt, var represalier som ikke var strafferettslige, og som ofte ikke kunne etterprøves.

«Zersetzung» er et begrep som stammer fra biologien, og beskriver en prosess av nedbrytelse. Begrepet ble allerede brukt av hemmelige sikkerhetstjenester i 1920-årene, da den sovjetiske etterretningstjenesten bygde opp et eget «Zersetzungsapparat» som skulle infiltrere og bekjempe ulike organisasjoner i Weimarrepublikken.⁷⁹

Hos Stasi defineres begrepet slik:

... mit verschiedenen politisch-operativen Aktivitäten auf feindlich-negative Personen, insbesondere auf ihre feindlichnegativen Einstellungen und Überzeugungen Einfluss zu nehmen, so dass diese erschüttert oder allmählich verändert werden bzw. Widersprüche sowie Differenzen zwischen feindlich-negativen Kräften hervorgerufen, ausgenutzt oder verstärkt werden.⁸⁰

Det fantes sju former «Zersetzungsmaßnahmen» og fem midler og metoder. Konkret gikk dette ut på å forhindre eller ødelegge tillit mellom mennesker, dyrke frem misunnelse og mistillit, og å skape grunnlag for mistro, usikkerhet, angst og fiendskap. Eksempler på dette kunne være overvåking og spionasje, holde tilbake goder som reisetillatelse, jobbtilbud eller -forfremmelser, større leilighet, feriereiser, studieplasser osv. Det var vanlig systematisk å forhindre kontakt mellom mennesker, ved for eksempel å kontrollere posten og telefonsamtaler. Man kunne isolere mistenkte eller ødelegge ryktet og omdømmet deres ved å forfalske dokumenter, sette ut rykter, undergrave idealer, komme med anklager om kriminell atferd. Andre mulige tiltak var å utføre medisinsk feilbehandling, sabotere eiendom og kjøretøy, gjennomføre innbrudd, ran eller overfall. Ofte ble andre institusjoner i samfunnet involvert, fra kirken, skoleledere eller universitetslektorer, ledelsen i SED, FDJ eller andre parti- eller masseorganisasjoner.⁸¹ Også bedriftsledelse, boligforvaltning, bankansatte, leger osv. kunne bli involvert i å gjennomføre tiltak mot privatpersoner på vegne av Stasi.

Denne oppramsingen er langt ifra fullstendig, men den gir et inntrykk av hvor mange mulige, kalkulerte og «lydløse» represalier som strategisk kunne kombineres og brukes i forfølgelsen av «statsfiender». Lydløse i den forstand at de ikke kunne spores

---

⁷⁹ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 28.

⁸⁰ Ibid., 29.

⁸¹ Ibid., 30.

eller protesteres mot, i hvert fall ikke uten at det bare ville forverret situasjonen. Når det var mulig skulle strafferettslige tiltak unngås. Målet var å gjøre en person så transparent som mulig, altså kjenne alle sider ved personen: dens vaner, preferanser, mål og ønsker, redsler osv. Først da kunne man påvirke vedkommende psykisk på en målrettet måte og styre personen i den retningen man ønsket, som var å «vinne» vedkommende tilbake til det sosialistiske samfunnet.

Med rette kunne Stasi si at de disponerte en «Vielschichtigkeit und praktischen Unbegrenztheit operativer Zersetzungsmethoden».⁸² Resultatene av Stasis arbeid ble nøye registrert i saks-, måneds- og kontrollrapporter. Om tiltakene ga ønsket resultat, ble de gjerne innstilt. Ga de det ikke, ble gjerne flere tiltak satt i verk.

«Zersetzung» virket etsende, på samme måte som syre, og var en form for psykologisk terror. Det var egentlig relativt få som ble offer for denne behandlingen av Stasi, men angsten for å muligens bli offer for «Zersetzung» eller å bli arrestert var på effektivt vis alltid til stede.⁸³ Konsekvensene av den psykiske belastningen ved å bli offer for Stasis «Zersetzung», var ofte så omfattende at man ikke hadde krefter, tid eller selvtillit igjen til å drive med videre «statsfiendtlig» virksomhet. Stasis klare instruks var også at tiltak aldri skulle gjennomføres skjematisk. Behandlingen av alle som kom i Stasis søkelys, skulle være individuell. Man skulle ikke vite hva man kunne forvente når. Uforutsigbarheten var et viktig element i den psykologiske terroren.

«Richtlinie 1/76» førte til at staten gjennomførte en omfattende, intensiv og strategisk kontroll og overvåkning av egen befolkning, som ble tvunget til å inn- og underordne seg. Tiltakene var effektive og «usynlige», for landets borgere og for utlandet, og skiller seg slikt sett fra metoder som gjerne har blitt brukt i andre «klassiske» diktaturer.⁸⁴

Hele Jürgen Fuchs' sitt voksne liv ble preget Stasis overvåkning og tiltakene som ble gjennomført mot ham og familien i DDR og i Vest-Tyskland.

En kultur under kontroll

Som i Sovjetunionen og i satellittstatene ble den kunstneriske produksjonen i DDR nøye kontrollert. Kunsten skulle uttrykke den rådende ideologien. I DDR var en forfatter alltid en politisk forfatter og skulle helst være en politisk soldat for styresmaktene. Litteratur

---

⁸² Ibid., 33.

⁸³ Ibid., 18.

⁸⁴ Ibid., 34.

og andre kunstformer var underordnet politisk kontroll. Gjennom årenes løp varierte det hvor streng denne kontrollen var. Det politiske oppdraget til forfattere og andre kunstnere var å fremstille kunst som samsvarte og bygget opp under forestillingen om den utopiske sosialistiske drømmen. Den sterke politiske styringen av kulturpolitikken, har etter 1989 ført til flere diskusjoner rundt hvilken egenverdi litteratur skrevet og utgitt i DDR har i dag. Kategorien «DDR-litteratur» blir ofte brukt, og det politiske ved dette begrepet overskygger nok ofte for om litteraturen holder god kvalitet eller ei. Den rådende litterære retningen i DDR var sosialistisk realisme:

Sozialistischer Realismus war eine Stilrichtung der Kunst; die 1932 vom Zentralkomitee der KPdSU als Richtlinie für die Produktion von Literatur, bildender Kunst und Musik in der UdSSr beschlossen wurde. Sie wurde später für das gesamte sozialistische System im Ostblock verbindlich. Der sozialistische Realismus versuchte formal, Romantik und Realismus zu vereinen. Er unterlag als Herrschaftsinstrument dem Primat der Politik und war Ausdruck der herrschenden Ideologie.⁸⁵

Men litteraturen i DDR ble ikke bare skrevet innenfor retningen sosialistisk realisme, en retning representert ved navn som Johannes R. Becher, Helmut Sakowski og Hermann Kant.⁸⁶ En annen retning, som var preget av en kritisk holdning til hvordan det sosialistiske styret i DDR faktisk fungerte, var representert ved dissidenter som Uwe Johnson, Hans Joachim Schädlich, Lutz Rathenow og Jürgen Fuchs.⁸⁷ Disse to retningene representerer ytterpunktene i litteratur fra DDR, skriver den tyske litteraturviteren Wolfgang Emmerich i boken *Kleine Literaturgeschichte der DDR* (2009). Han skriver videre at kanskje er den mest karakteristiske litteraturen fra DDR, den som ligger mellom disse to ytterpunktene, og var inspirert av det han kaller «Geist der Utopie», nærmere bestemt «Geist der reformsozialistischer Hoffnungen und Illusionen».⁸⁸

I 1954 ble *Ministerium für Kultur* opprettet.⁸⁹ Et av dette organets underavdelinger, med navnet *Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, kontrollerte all publisering av litteratur. Christine Horn arbeidet der som «DDR-Literatur spesialiserte Zensorin» fra 1965 til 1990. I 1993 ble hun intervjuet av det tyske tidsskriftet *Text+Kritik*, om hvordan

---

⁸⁵ Pietzsch, Henning, «DDR-Literatur. Der Streit um ein ungeliebtes Erbe.» (I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011), 112, fotnote 13.

⁸⁶ Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, 22.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Miller, Ann Stamp, *The Cultural Politics of the German Democratic Republic. The Voices of Wolf Biermann, Christa Wolf, and Heiner Müller*. (USA: Brown Walker Press, 2004), 2, fotnote 2.

sensuren fungerte. Hun forklarte at det var retningslinjer fra partiet som skulle følges, men at det også handlet om en Fingerspitzengefühl. Retningslinjene partiet ga for kunst og kultur var svært generelle, som dette eksemplet Horn gir:

Literatur hat dazu beizutragen, daß sozialistische Werte und Ideale ausgebildet werden. Dabei ist allem entgegenzutreten, was den Sozialismus und die sozialistische Gesellschaft diffamiert.⁹⁰

Horn beskriver at retningslinjene man jobbet etter, var å luke ut kritikk mot realsosialismen, og at man fjernet seg fra det som hadde vært formålet med opprettelsen av *Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, nemlig å forhindre tekster som var militaristiske, fascistiske eller antihumanistiske.

Sensuren ble derfor mest praktisert etter hvilke erfaringer man alt hadde gjort seg. Det hendte at tekster ble publisert, for senere å bli kritisert i offentligheten. Da kom reaksjonen fra sentralkomiteen til SED, og det kunne komme forbud mot å trykke nye opplag, eller bøkene kunne bli trukket tilbake og stoppet for salg. Med årenes løp ble det mer og mer tydelig hva som var tabu. Et eksempel er det Horn beskriver som en negativ hovedfigur, motstykke til den «sosialistiske helten».

Andre tabuer var fremstillinger av muren, miljøspørsmål (særlig på 1980-tallet), historien til arbeiderbevegelsen eller tema som kommenterte andre land.⁹¹ Sistnevnte kunne føre til diplomatiske problemer, i og med at forlagene i DDR var mer eller mindre statlig eide. Skolevesenet og det militære var også emner man skulle unngå. I boken *Deutsche Literaturgeschichte* (2001) skriver Wolfgang Emmerich i kapitlet med tittelen «Literatur der DDR» at:

Ein noch größeres Tabu als die Institution Schule war zweifellos das Militär, das fast nur in den Prosatexten von Jürgen Fuchs (1950–1999), der 1977 nach Haft in die Bundesrepublik übersiedeln musste, thematisiert ist (Fassonschnitt, 1984; Das Ende einer Feigheit, 1988).⁹²

Horn understreker videre at løsningen var å luke ut de mest problematiske fremstillingene eller passe på at de i hvert fall ikke spilte en sentral rolle. Rutinen ved utgivelser var altså at forlag og forfatter hadde sine diskusjoner for å glatte over det som

---

⁹⁰ Horn, Christine, «Irrgarten. Über Zensur und Staatssicherheit. Ein Gespräch mit Frauke Meyer-Gosau.» (I: 120 Feinderklärung. Literatur und Staatssicherheit. Zeitschrift für Literatur. *Text+Kritik*. Utgiver: Heinz Ludwig Arnold. München: Verlag edition text + Kritik GmbH, Heft 120/1993, 36–47), 37.

⁹¹ Ibid., 39.

⁹² Emmerich, Wolfgang, *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Kapitlet: «Die Literatur der DDR.» (Weimar: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 2001: 511–580), 563.

kunne bli for problematisk i et manus, deretter ble manuset og begrunnelser for utgivelsen sendt til *Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel*, som i sin tur vurderte om manuset kunne utgis eller ikke. Viktige faktorer i denne vurderingen var også hvor problematiserende tidligere tekster utgitt av samme forfatter var, hvor berømt forfatteren var, den litterære kvaliteten og om planen om utgivelsen allerede var offentliggjort.

Selv sentralkomiteen kunne blande seg inn i utgivelsesplaner om de fikk nyss om mulige, kritiske utgivelser. Mange prosjekter så aldri dagens lys, og mange forfattere havnet i unåde på grunn av tekstene de ønsket, men aldri fikk muligheten, til å publisere. Unge og ukjente forfattere ble sterkest rammet av sensuren. Dette var i tråd med Stasis strategi om å eliminere motstand før den egentlig hadde oppstått. Siden de var ukjente, var muligheten for å bli frikjøpt av Vest-Tyskland lav. Professor Ines Geipel har forsket på bruken av sensur i DDR, og funnet dokumentasjon på hvordan personer som kun hadde skrevet et par dikt, fikk livene sine ødelagt som en konsekvens av Stasis tiltak mot dem. Sammen med forfatteren Joachim Walther samlet hun fra 2001–2007 inn ca. 70 000 manussider fra neste 100 ukjente forfattere. Tekstene befinner seg i dag i et arkiv i *Die Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur* i Berlin.⁹³

Sensur var mest brukt i 1970- og 1980-årene, før det utøvde forfattere i stor grad selvsensur. De forfatterne som 1960-årene ville beskrive hvordan de mente det østtyske samfunnet virkelig var, og ikke ville videreformidle det bildet som ble presentert fra staten, avskrev seg selv samtidig fra å være en god antifascistisk borger. Forfatteren Christa Wolf og boken hennes *Nachdenken über Christa T.* fra 1968 kan være et eksempel på dette.

I DDRs første år ble ikke området kultur viet noen spesiell oppmerksomhet fra Stasis side. Frem til midten av 1950-årene var avdeling Vs («Abteilung V») oppgave å konsentrere seg om opposisjonsgrupper, og avdeling IV («Abteilung IV») var ansvarlig for å sikre alle statlige institusjoner og alle personer innen vitenskap, utdanning og kultur, med deres tilhørende institusjoner. Fra 1954 ble avdeling V omorganisert. I alle Bezirks- og Kreisstädten ble det dannet underavdelinger av Hauptabteilung V.⁹⁴ Fra og med 1954 har Stasi med andre ord et apparat som kun sporadisk overvåker kulturområdet i DDR, for å stoppe eventuelle tilløp til opposisjonelle tendenser. Frem til 1960-årene var ikke

---

⁹³ Geipel, «Die Unerhörten. Nichtveröffentlichte Literatur der DDR», 18.

⁹⁴ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 124.

dette utpekt som et viktig område å følge med på.⁹⁵ Men i periodene man fryktet «ideologische Aufweichungstendenzen unter den Kulturschaffenden»⁹⁶, så ble innsatsen skjerpert. Dette korresponderte gjerne med viktige politiske begivenheter i inn- og utland, som for eksempel arbeideropprøret i 1953 og revolusjonen i Ungarn i 1956.

Etter byggingen av muren i 1961 intensiverte Stasi sitt arbeid innenfor kultur- og kunstområdet. I mars 1964 ble Hauptabteilung V og de underliggende avdelingene omdøpt til Hauptabteilung XX, og hadde som sine viktigste oppgaver å oppdage, forhindre, og bekjempe politisk eller fiendtlig undergrunnsvirksomhet, og å bistå i å sette ungdomspolitikken til SED og FDJ ut i kraft.⁹⁷ Tre avdelinger underlagt Hauptabteilung XX tok del i det som skulle bli et totalt overvåkningsapparat: Hauptabteilung xx/4 var ansvarlig for kirke og andre trossamfunn, Hauptabteilung XX/7 var ansvarlig for alle alternative grupperinger som dannet seg, kunstnere og massemedia, Hauptabteilung XX/9 skulle forebygge, forhindre, oppdage og bekjempe politisk undergrunnsvirksomhet og Hauptabteilung XX/7 var igjen delt inn i fire spesialiserte underavdelinger.

På begynnelsen av 1960-tallet var det allikevel mulig å være kritisk, så lenge man ikke stilte spørsmål ved selve det sosialistiske prosjektet. Muren var bygget, og SED ønsket et bedre forhold mellom partiet og befolkningen. Det nye slagordet som ble slått opp i avisen 1963 *Neues Deutschland* i 1963 var: «Die Republik braucht alle, alle brauchen die Republik.»⁹⁸ Samme året kunne visesangeren Wolf Biermann holde konserter for store publikum. I 1965 ble over 5 300 boktitler utgitt med totalopplag på 96 millioner eksemplarer.⁹⁹ Begrepet «Leseland» ble gjerne brukt, da SED ville presentere DDR som et litterært samfunn hvor litteratur var billig å kjøpe og hvor det ble lest mye. Kritiske verk ble utgitt, som Erwin Strittmatters *Ole Bienkopp*, Christa Wolfs *Der geteilte Himmel eller Erik Neutchs Spur der Steine*. Mange verk fra Vest-Tyskland, men også amerikansk og engelsk litteratur, ble tillatt utgitt. Etterspørselen var imidlertid alltid større enn tilbudet.¹⁰⁰

Men med maktvekslingen i Sovjetunionen fra Khrusjtsjov til Bresjnev skjedde det en innstramming. Erich Honecker ledet an i diskusjonen på SEDs 11. plenumssamling til sentralkomiteen i 1965, og kritiserte det han mente var skadelige tendenser, som

---

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Weber, *Die DDR 1945–1990*, 67.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

skeptisisme, nihilisme og umoral, innenfor kulturområdet.¹⁰¹ Forfattere skrev ikke lenger litteratur innenfor den sosialistiske realismen, og den litterære kvaliteten hadde fått ta større plass enn ideologien i mange verk. SED anklaget Wolf Biermann og forfattere som Jurek Becker, Christa Wolf, Günter de Bruyn, Volker Braun, Stefan Heym, Peter Hacks, Heiner Müller og Sahrah Kirsch for å avvike fra den offisielle ideologiske linjen. Kjemikeren og filosofen Robert Havemann (1910–1982) ble også anklaget for å gå imot SEDs linje, og for å forfekte en borgerlig og skeptisk ideologi. Havemann ble utestengt fra SED og fra Humboldt Universität i Berlin i 1964.¹⁰² I årene som fulgte, utviklet han seg til å bli en talsmann for teorien om en demokratisk kommunisme i DDR. Han kritiserte således SEDs ledende diktatoriske og byråkratiske rolle ut ifra en marxistisk posisjon. Havemann satt i mange år i en slags husarrest i DDR. Han var for populær og profilert, som motstandskjemper mot nazismen og en forkjemper for kommunismen, til at han kunne arresteres.

Som en ettervirkning av Praha-våren ble overvåkningsapparatet for kulturlivet perfektionert høsten 1969. Nye tjenesteanvisninger ble gitt for å sikre en total overvåkning. Hovedmålet var å skaffe strafferettslige, holdbare bevis, og å kontrollere alle så man kunne gripe inn før det man definerte som opposisjonell virksomhet i det hele tatt kunne skje. Lederne av underavdelingene på Kreisdienst-nivå hadde i oppdrag regelmessig å lage oversikter over alle journalister som jobbet frilans, forfattere, skuespillere, kunstnere, oversetter osv.¹⁰³ Hver 8. uke skulle tilstandsrapporter leveres inn, og hvert halvår en samlet årsrapport.

På den 4. Plenumssamlingen til Sentralkomiteen i 1971 holdt Honecker en tale, «Literatur ohne Tabus». Talen forespeilet en tilsynelatende liberalisering av kulturlivet, som varte til 1976. Etter at Honecker kom til makten i 1971, var det en tilsynelatende oppmykning av kulturpolitikken som ble nøye overvåket av Stasi. Ved maktovertakelsen uttalte Honecker at det etter hans syn ikke kunne være noen tabu innenfor kunst og litteratur, selv om han i hele Ulbricht-perioden hadde kjempet imot en oppmykning av kulturpolitikken.¹⁰⁴

I denne perioden slapp enkelte teateroppsetninger og forestillinger, som tidligere hadde vært utenkelige å få oppført, igjennom sensuren. Men i etterkant kan man ut av

---

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 126.

¹⁰⁴ Sabrow, «Der unterschätzte Diktator», 47.

Stasis egne rapporter og nedtegnelser lese at dette bare var et strategisk spill.¹⁰⁵

Honeckers tale bygde opp under strategien til SED og Stasi om å forbedre forholdet mellom kunstnere og SED, vise det internasjonale samfunnet at man var inne på et nytt politisk spor, og å styre kritikken av partiet ved å tillate noe av den offentlige kritikken. I et notat fra Erich Mielke, Geheime Verschlussache (GVS) Referat 390/72, står det:

Es geht also um keine, «neue Kulturpolitik», um keine «liberaler Welle», um keine Aufgabe des Klassenstandpunktes in Fragen der Kultur und Kunst, vielmehr kommt es darauf an, die sich uns jetzt bietende Gelegenheit zu nutzen, um weitgehend Aufschluss über die politisch-ideologische Grundeinstellung der uns interessierenden Personkreise zu erhalten.¹⁰⁶

Høsten 1975 ble Hauptabteilung XX/OG opprettet, en avdeling som hadde ansvar for forfattere som skrev kritiske tekster og hadde en uønsket politisk holdning.¹⁰⁷

Etter at Konferansen om sikkerhet og samarbeid i Europa, KSSE, ratifiserte Helsinki-erklæringen 1. august i 1975, var Erich Mielkes instruks til Stasi igjen klar: innstramming av politikken, spesielt innenfor «Politik der menschlichen Kontakte».¹⁰⁸ Dette fikk også stor betydning for forfattere, som ble sett på som en av de viktigste gruppene av mulige «Klassengegner». Antall Operative Vorgänge (OV) rettet mot forfattere økte i løpet av to år med 288 prosent, fra åtte i 1974 til 31 i 1976–77.¹⁰⁹ Den nye, strengere linjen til Stasi viste seg tydelig med reaksjonene på protestene etter utvisningen av Wolf Biermann i 1976:

Die Staatssicherheit erfaßte sämtliche Personen, die gegen die Maßnahme Protest erhoben hatten, ebenso jene, die ihr als vermeintliche Kontaktpersonen des Liedermachers bisher schon bekannt waren.¹¹⁰

For første gang måtte Stasi stoppe en bred protestbevegelse som kom fra kunstnere og forfattere. Men hvordan kan et samfunn som ønsker seg mer frihet og åpenhet godta å bli strengere kontrollert og styrt av styresmaktene? Og hvordan kan man fremstå som en rettsstat når ethvert tegn på opposisjon skal slås ned på? Svaret var «Richtlinie 1/76». En «Operative Vorgänge» blir definert slik av Stasi:

Bezeichnung für 1. den einzelnen Prozess der Vorgangsbearbeitung, in dem der Verdacht strafbarer Handlungen (Staatsverbrechen oder operativ bedeutsame Straftat

---

¹⁰⁵ Dümmler og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 126.

¹⁰⁶ Ibid., 127.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Walther, *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*, 168.

¹⁰⁹ Ibid., 169.

¹¹⁰ Ibid.

der allgemeinen Kriminalität) einer oder mehrere, bekannter oder unbekannter Person(en) geklärt wird.¹¹¹

Resultatet av, og målet til, «Richtlinie 1/76» var å skape splid mellom personer, lamme opposisjonelle, ødelegge, forhindre og isolere fiendtlige-negative krefter. Slik skulle fiendtlig-negative handlinger forhindres, forebygges og minimeres. Disse tiltakene skulle brukes til å gjennomføre OV der man, på grunn av Helsinki-erklæringen, ikke kunne strafferettslig forfølge eller fengse personer. Brudd på Helsinki-erklæringen kunne få negative konsekvenser for økonomien, for handel- og næringsssamarbeid med ikke-kommunistiske land, som DDR var avhengig av.¹¹²

DDR var et samfunn preget av militarisering. Den vesttyske forfatteren Günter Wallraff og Jürgen Fuchs utveksler i boka *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr* sine erfaringer fra militærtjeneste i henholdsvis Vest-Tyskland og DDR. Fuchs forteller at han allerede i skoletiden hadde en sterk motvilje mot de militære trekkene i det østtyske samfunnet. I skolen ble det gjennomført Fahnenappellen og elevene måtte marsjere i skolegården. Rektoren fra skolen hans var også offiser i Kadettenanstalt, og ryktene gikk om at han hadde vært aktiv i Hitlerjugend.¹¹³ Både Wallraff og Fuchs påpeker i samtalen at mange av de overordnede hadde en fascistisk bakgrunn. Wallraff viser til at nazisymboler, som SS-symbolet, ble åpenlyst hyllet mens han var i militæret, og at det på begge sider av grensen var ansatte i det militære med nazistisk bakgrunn. Fuchs opplevde dessuten at spesielt underoffiserene var preget av en prøyssisk arv. Argumentet for det omfattende militærvesenet i DDR var, gjenforteller Fuchs, at staten måtte være klar til å bekjempe fascisme og kapitalisme. Pasifisme ble avskrevet som en blåøyd idé og i ytterste konsekvens som frivillig selvmord.¹¹⁴

Borgerne skulle oppdras til militær innsats, og denne oppdragelsen gjennomsyret mange institusjoner i samfunnet, som barnehage og skole, spesialinstitusjoner, som for eksempel Jugendwerkhof Torgau, organisasjoner som FDJ, og arbeidslivet. I utgangspunktet skulle denne militariseringen forberede befolkningen på en mulig krig, men egentlig tjente den heller til å disiplinere befolkningen.

---

¹¹¹ Bundesbeauftragten für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen DDR (BStU), Abteilung Bildung und Forschung, *Das Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen des MfS zur «politisch-operativen Arbeit»*. (Reihe A: 1/1993, Berlin, 1993), 287.

¹¹² Eisenhuth, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*, 5.

¹¹³ Wallraff, *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*, 116.

¹¹⁴ *Ibid.*, 118.

Etter at muren blir bygd i 1961, ble en 18 måneders obligatorisk militærtjeneste innført i DDR. Å nekte militærtjeneste førte til fengselsstraff. I 1964 trådte ordningen *Bausoldat* i kraft; en militærtjeneste innenfor Nationalen Volksarmee (NVA) som varer i 18 måneder, men uten bruk av våpen. Ordningen kom i gang etter samtaler mellom kirken, biskopen i Thüringen, Moritz Mitzenheim, og Walther Ulbricht.¹¹⁵ Men få DDR-borgere var klar over at den fantes, selv innenfor kirken. Staten hadde ingen interesse av å reklamere for Bausoldat, og vestlig medier fatter heller ikke interesse for saken. Det fantes ingen tilsvarende ordning i andre sosialistiske land. Å avlegge militærtjeneste som Bausoldat kunne få uheldige konsekvenser for studiemuligheter og karriere.

Militærtjenesten var fremdeles en temmelig ny ordning i DDR da Fuchs ble innkalt til tjeneste. Fuchs sier i boka *Mein Tagesbuch aus der Bundeswehr* (1992) at han på det tidspunktet ikke kjente til Bausoldat-ordningen.¹¹⁶ Ordningen fikk man gjerne kjennskap til gjennom kirken, og de fleste som var Bausoldaten, hadde fått hjelp av kirken til å ordne det. Fuchs var ingen ivrig kirkegjenger.¹¹⁷

I 1970 bestemte Volksbildungsministerium, under ledelse av Magret Honecker, at den som ikke var beredt til å forsvare landet sitt med våpen i hånden, heller ikke var skikket til å studere. I 1970- og 1980-årene ble det lagt mer og mer press på kommende studenter (og de som alt studerte) om å verve seg til militærtjeneste for tre eller ti år, eller som «Berufsoffizier». Kommende studenter som vervet seg til en lengre militærtjeneste, hadde bedre sjanser for å få en studieplass. I blant annet boken *Fassonschnitt* beskrev Fuchs hvordan han opplevde tiden i militæret:

Und ich kann nichts gegen dieses Lager tun. (...) Ich komme hier nicht raus. Der Zaun ist bewacht. Ich wäre ein Fahnenflüchtiger. Das ist ein Schwerstverbrecher. Ich muß mich fügen. Ich muß aufpassen. Darf nicht alles Mögliche denken. Zum Schluß sage ich es auch noch ... An den Phrasen von «Frieden und Verteidigung des Vaterlandes» muß etwas Wahres sein, sonst verkrachte ich das hier nicht. Ich muß bejahen, sonst halte ich das nicht aus.»¹¹⁸

---

¹¹⁵ «Wehrdienstverweigerung», (utgitt av Bundeszentrale für politische Bildung und Robert-Havemann-Gesellschaft e.V., letzte Änderung September 2008. Hentet fra www.jugendopposition.de/index.php?id=2889. Lesedato 21.9.2012)

¹¹⁶ Wallraff, *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*, 117.

¹¹⁷ Ibid., 125.

¹¹⁸ Fuchs, Jürgen, *Fassonschnitt*. (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH, 1984), 86.

I 1978 ble *Wehrkundeunterricht* innført som et obligatorisk fag fra og med 9. klasse.¹¹⁹ Det kom mange protester, spesielt fra kirken. Disse protestene regnes i dag som den spede starten til en uavhengig fredsbevegelse i DDR.¹²⁰

Da Fuchs ble fengslet i 1976 hadde staten DDR eksistert i godt over halvparten av sin levetid. Som vi har sett på i dette kapitlet, hadde DDR utviklet seg til å bli en stat hvor myndigheten la mer og mer ressurser i å overvåke egen befolkning. I neste kapittel skal vi se nærmere på hvordan det fikk innvirkning på livet til Fuchs.

---

¹¹⁹ Wehrdienst. Hentet fra: <http://www.jugendopposition.de/index.php?id=4667>. (Lesedato 21.9.2012)

¹²⁰ Ibid.

Kapittel 2

Mannen – Jürgen Fuchs

Fengselet – Hohenschönhausen

Forfatteren og dissidenten Jürgen Fuchs

I boken *Vernehmungsprotokolle* er Jürgen Fuchs hovedpersonen, og stedet hele handlingen foregår er varetektsfengselet Hohenschönhausen. I dette kapitlet skal jeg presentere Jürgen Fuchs og varetektsfengselet Hohenschönhausen nærmere.

Fuchs ble født 19. desember 1950 i Reichenbach i Thüringen. Han kom fra en arbeiderfamilie der ingen hadde høyere utdanning. Allerede som barn leste han mye skjønnlitteratur og filosofi. I et intervju med Udo Scheer fortalte han:

Ich war ein richtig früher Leser und habe recht viel verstanden. Recht früh kamen auch schon erste Skizzen im Schreiben. Ich habe nach einem Ausdruck gesucht, war begeistert von Kunst, Literatur, Malerei, Platten.¹²¹

Fra ung alder støttet han ideen om en demokratisk, human sosialisme, og sammen med skolekamerater delte han ut tekster av forfatteren Reiner Kunze og visesangeren Wolf Biermann.

Påvirket av det som begivenhetene i Praha i 1968 kom Fuchs, som da var gymnasieelev, med kritiske utsagn om DDR. Dermed havnet han for første gang i søkelyset til Stasi. Erich Mielke beordret høsten 1968 at Stasi skulle følge spesielt med på reaksjoner blant ungdom på Praha-våren.¹²² Stasi, nærmere bestemt Stasis underavdeling i Jena (Kreisdienststelle), ble altså oppmerksom på Fuchs allerede mens han gikk på skolen.

Rett etter avsluttet skolegang i 1969 ble Fuchs kalt inn til militærtjeneste. Det var nødvendig å gjennomføre en militærtjeneste på minst tre år om man ville studere i DDR. Fuchs ble innkalt til militæret da han var 18 år gammel. Han opplevde kommanderingen og aggressiviteten som en fornedrelse, som noe man ikke kunne godta og derfor burde protestere mot. Han beskriver det som en situasjon der man var overlatt til seg selv, overveldet av situasjonen man befant seg i.¹²³ Permisjonene var sjeldne og korte, og ble først innvilget etter noen måneder.¹²⁴ For Fuchs førte nok tiden i militæret til et veiskille. Han beskrev det slik:

Und da habe ich mir gesagt, jetzt hast du diese Gesellschaft nackt gesehen. Nun weißt du endgültig was gemeint ist. Das ist gemeint. . Ja, dieser Sozialismus der

---

¹²¹ Scheer, Udo, *Vision und Wirklichkeit, Die Opposition in Jena in den siebziger und achtziger Jahren*. (Berlin: Christophs Links Verlag, 1999), 60.

¹²² Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 90.

¹²³ Wallraff, *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*, 120

¹²⁴ *Ibid.*, 126

Unteroffiziere, diese Kasernenhofwelt, das ist weder links noch eine neue Gesellschaft, es ist einfach eine verkommenen Macht. Eine alte Macht auch, mit faschistischem Rumgerede teilweise, mit Mißachtung des Menschen, mit all diesem Herummarschieren, alt und verkommen und gewalttätig. Und dann noch verlogen, weil es draußen und in den Zeitungen so anders dargestellt wird.¹²⁵

Fuchs' syn på det militære samfunnet i DDR var, i tillegg til erfaringene han hadde gjort seg fra skolen og det militære, påvirket av hendelser i familien hans. To av brødrene til faren ble drept under 2. verdenskrig. Bestemoren hans hadde vært kritisk til Hitler, og hun var skeptisk til styret i DDR og advarte ham mot å følge eventuelle ordre om å skyte for å drepe. I militæret var han utpekt til å være soldat på grensen. Han ble aldri sendt til grensen, men der ville han hatt stående ordre om å skyte ved fluktforsøk.

Fuchs' syn på det militære var nok også sterkt påvirket av litteratur han hadde lest, og spesielt forfatterne Wolfgang Borchert og Heinrich Böll.¹²⁶

Das waren für mich die Autoritäten, die sagten, wir werden nie mehr antreten auf einen Pfiff hin.¹²⁷

Disse to forfatterne fikk han kjennskap til gjennom tysklærere på skolen og han leste mye av dem i perioden han avtjente militærtjeneste.

Da han etter endt tjeneste søkte opptak til psykologistudiet, blir han først nektet studieplass, fordi han som gymnasieelev og i militærtjenesten skal ha påvirket andre med «idealistischem Gedankengut bürgerlicher Philosophen».¹²⁸ Først etter å ha avlagt et fagbrev hos Deutsche Reichsbahn og avtjent militærtjeneste og etter flere runder med samtaler, fikk Fuchs lov til å begynne å studere psykologi på universitetet i Jena i 1971.

I november 1971 ble *Operative Personenkontrolle* (OPK): *OPK Fuchs* innledet.¹²⁹ Begrunnelsen for tiltaket var:

Der Student hat nach seiner Entlassung aus der EOS (Erweiterte Oberschule) und während seines Wehrdienstes durch ausgedehnten Briefwechsel und persönlichen Kontakt verstärkten Einfluss auf Schüler seiner ehemaligen Schule zu nehmen versucht und hat sich zum geistigen Zentrum einer Gruppe von Schülern gemacht, die sich ohne Anleitung intensiv mit Philosophie beschäftigten und unter dem Vorwand, den Marxismus-Leninismus auf seine Richtigkeit überprüfen zu wollen, an die Grenze staatsfeindlicher Handlungen und Äußerungen geraten sind.¹³⁰

Stasi kartla Fuchs og omgangskretsen hans. Fuchs blir beskrevet som intelligent, overlegen og med en generell kritisk holdning til omverdenen. En holdning som ifølge

---

¹²⁵ Ibid., 125.

¹²⁶ Ibid., 118.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, etterord av Hubertus Knabe, 157.

¹²⁹ Eisenhuth, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*, 8.

¹³⁰ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 17.

Stasi baserte seg på revisjonistiske og venstreradikale meninger.¹³¹ På denne tiden skrev Fuchs både lyrikk og kortprosa. Da han var 20 år, deltok han på et statlig poesiseminar i Schwerin, og to år senere ble noen av diktene hans publisert i en antologi skrevet av unge lyrikere. På forskjellige høytlesninger og arrangement fikk han lese høyt fra de kritiske tekstene sine. Fuchs problematiserte, som mange forfattere gjorde i denne perioden, gapet mellom hvordan samfunnet faktisk var og hvordan det ble presentert av makthaverne. Men tekstene hans ble oppfattet som forfalskninger av «den realen Sozialismus», og han som forfatter, en klassefiende. 8. september 1973 forsøkte Stasi fånyttes å verve Fuchs som IM (Inoffizieller Mitarbeiter).¹³² 1973 meldte han seg inn i SED, med mål om å prøve å forandre partiet. Samtidig kom han i kontakt med dissidentene Wolf Biermann og Robert Havemann.

OPK Fuchs ble innstilt, men overvåkingen av Fuchs fortsatte i to *Operative Vorgang (OV): OV Revisionist og OV Pegasus*.¹³³ 1974 ble *OV Revisionist* satt i gang for å overvåke en gruppe studenter som av Stasi gjerne ble stemplet som «Feindlich-negative Personen». 10 Stasi-offiserer overvåket en gruppe på sju studenter.¹³⁴ To uoffisielle medarbeidere fra Stasi¹³⁵, «Rose» og «Coja», sørget for å få innpass i gruppen, etter å ha fulgt nøye anvisninger fra Stasi om hvordan de kunne vinne tillit. De fikk dermed innsikt i hvilke planer gruppen hadde og kunne rapportere videre om dette.¹³⁶ Til sammen 15 Stasimedarbeidere arbeidet med *OV Revisionist*. Målet var å finne grunnlag for en strafferettslig prosess, bryte opp gruppen og isolere medlemmene.

OV Revisionist består av 11 bind med dokumenter. Alle andre personer som hadde tilknytning til gruppen, ble også kartlagt, for å få et bilde av livet og personlighetene til de sju studentene. Men man ville også vite hvor studentene bodde, skaffe plantegninger av leilighetene, beskrivelser av nabolag osv. Ellers brukte de telefonavlytting, og kontroll av post. Luktprøver ble innhentet, og prøver ble tatt av skrivemaskiner. Notater ble kopiert, og fingeravtrykk ble samlet inn. Et annet virkemiddel var å plassere «kompromitterende» gjenstander hjemme hos personene, som for eksempel narkotika.

---

¹³¹ Ibid.

¹³² Eisenhuth, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*, 8.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Den store gruppen av uoffisielle Stasi-medarbeidere (IM) var delt inn i undergrupper igjen. I dette tilfellet er det snakk om to IM fra gruppen: Inoffizieller Mitarbeiter der Abwehr mit Feindverbindung bzw. zur unmittelbaren Bearbeitung im Verdacht der Feindtätigkeit stehender Personen (IMB).

¹³⁶ Eisenhuth, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*, 8.

Men tiden gikk uten at man fant grunnlag for strafferettslige tiltak mot noen i gruppen. Stasi satte da i gang planer om en kombinasjon av ulike tiltak, som skulle føre til ett av disse tre resultatene: fengsling, verving til Stasi eller uskadeliggjøring av gruppen ved å bryte den opp og isolere medlemmene.

OV Pegasus ble også satt i gang i 1974. Målet for denne operasjonen var medlemmene i en litteratursirkel med navnet *Abeitskreis Literatur und Lyrik Jena*. På grunn av tett kontakt med Wolf Biermann og Rainer Kunze anklaget man medlemmene i litteratursirkelen for å bryte § 106 (Staatsfeindliche Hetze) i straffeloven.¹³⁷ Allerede i 1973 hadde et litterært miljø etablert seg i Jena, med kontakt til Biermann og Havemann. De arrangerte sammenkomster utenom den statlige kontrollen, og diskuterte politikk kritisk. Tiltak som Stasi satte i verk for å stoppe gruppen, var å nekte bruk av lokaler, publikasjons- og sceneforbud, innkallelse til militæret, fengsling, utvisning fra landet osv. I en rapport Fuchs skrev for BStU i 1994 siterer han fra Stasi-dokumenter, og gjengir formålet med *OV Pegasus*: «Konzentrierte Bearbeitung und umgehende Liquidierung/Zurückdrängung /Zersetzung/Verunsicherung aller negativen Einflüsse der Vorgangspersonen».¹³⁸

Fuchs var ikke hovedmålet for *OV Pegasus*, men han var i søkelyset på grunn av tekstene han hadde skrevet og rollen han hadde i litteratursirkelen i Jena. 17. juni 1975 ble han utvist fra universitetet i Jena, etter en opptreden høsten 1974 sammen med blant annet Gerulf Pannach, tekstforfatter i rockegruppen Renft, visesangeren Bettina Wegner og andre forfattere. I dette sitatet minnes Fuchs opptreden:

(Ja, ich erinnere mich: Vor etwa fünfhundert Leuten las Volker Braun zum erstenmal aus seiner «Unvollendeten Geschichte», Bettina Wegner sang jiddische Lieder, Biermann saß im Publikum, ich las Gedichte und einige Szenen aus dem «Mustermäi», anschließend Diskussion. Braun setzte sich zu mir: » Jetzt wird einiges geben.» Funktionäre der FDJ-Bezirksleitung, die mit finsternen Gesichtern an einem langen Tisch saßen, eröffneten die Diskussion: Wie ich dazu käme, solche Sachen zu schreiben und vorzulesen: Wie der Verlag «Neues Leben» dazu käme, Gedichte von mir zu drucken.)¹³⁹

Beskyldningen mot ham var at han offentlig skulle ha skadet anseelsen til universitetet.¹⁴⁰

Utvisningen betydde også at han ikke kunne studere på noen andre universitet eller høyskoler i DDR. Fuchs hadde et semester igjen av studiene før han var ferdig utdannet

---

¹³⁷ Ibid., 9.

¹³⁸ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 26.

¹³⁹ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 92.

¹⁴⁰ Scheer, Udo, *Jürgen Fuchs, Ein literarischer Weg in die Opposition. Inhaftiert in Berlin-Hohenschönhausen*. (Berlin: Jaron Verlag, 2007), 102.

sosialpsykolog. Diplomoppgaven hans hadde opprinnelig fått toppkarakter, men ble nå underkjent. Fuchs ble også utestengt fra SED og den sosialistiske ungdomsorganisasjon Freie Deutsche Jugend, FDJ. Han fikk dessuten forbud mot å delta på litterære samlinger.

Etter utvisningen fra universitetet flyttet Fuchs til Berlin. Med ham fulgte ektefellen, Liselotte (Lilo) Fuchs, som han giftet seg i 1974, og deres datter, Lili, født i 1975. De bodde i et trehus på tomten til Robert og Katja Havemann i Grünheide i Berlin, og Fuchs jobbet med sosialt arbeid organisert av kirken.

Biermann kom til Jena og hentet dem. Familien var da under overvåkning 24 i døgnet. Etter flyttingen befant Fuchs seg i sentrum av den motstanden som fantes mot staten DDR. Han hadde nesten daglige diskusjoner med prominente dissidenter. Besøkende fra Vest-Tyskland tok med seg tekster av Fuchs, for å publisere dem i Vest-Tyskland. I september 1976 ble en bok med kortprosa publisert. Boken hadde tittelen *Gedächtnisprotokolle* og inneholdt flere tekster som beskrev utvisningen fra universitetet i Jena. Også i Berlin ventet Fuchs på at han kom til å bli fengslet. I rapporten Fuchs skrev for BStU i 1994 gjengir han et utdrag fra Stasi-dokumenter som definerte han selv som en statsfiende:

Er vertritt öffentlich die Position des Klassenfeindes und geht dabei so weit, unsere Gesellschaftsordnung mit dem Faschismus zu identifizieren. Durch diese Haltung erweist er sich als Handlanger des Imperialismus.¹⁴¹

IM Fischer, ektemannen til Fuchs' tidligere forlovede, ble satt til å spionere på Fuchs, Havemann, Biermann og deres familier.¹⁴² På nytt ble informasjon om Fuchs samlet inn. Situasjonen eskalerte med utvisningen av Biermann 16. november 1976. Det kom sterke protester fra forfattere, kunstnere og andre intellektuelle i DDR på utvisningen, og reaksjonene fra Stasi lot ikke vente på seg:

In der nächsten Tagen erfolgten seitens des MfS 101 Zuführungen, gegen 8 Personen wurden Ermittlungsverfahren aufgenommen, gegen weitere 10 Personen Ordnungsstrafverfahren eingeleitet, 41 Personen mussten sich Erziehungsmaßnahmen unterziehen und weitere 42 Personen wurden in Untersuchungshaft genommen.¹⁴³

Fuchs var en av dem som ble varetektsfengslet. Han ble arrestert 19. november 1976. Frem til utreisen til Vest-Berlin 26. august 1977 satt han i varetektsfengslet i Hohenschönhausen. Avhørerne prøvde i hele perioden han var innsatt å få ham til å

---

¹⁴¹ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 25. Hentet fra BStU, Ast. Gera, 740/77 zu OV «Pegasus», Bd. I, S. 7 (MfS-Zählung).

¹⁴² Eisenhuth, *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*, 11.

¹⁴³ Ibid. Hentet fra Pleitgen, Fritz (red.) (2001): *Die Ausbürgerung. Anfang vom Ende der DDR*. (Berlin: List Verlag), 369.

komme med utsagn som var belastende for ham selv, familie og venner, samt Biermann og Havemann. De to sistnevnte var blant de fremste dissidentene i DDR på dette tidspunktet, og derfor svært viktige personer for Stasi å få informasjon om.

Fuchs ble den 17. desember 1976 plassert i en tomannscelle sammen med en *Zelleninformator* (ZI), som er en uoffisiell medarbeider hos Stasi (inoffisiell Mitarbeiter, forkortet IM). De delte celle frem til Fuchs forlot DDR.

*Das «Untersuchungsorgan» hat eine zweite Front eröffnet: Das erzwungene Zusammenleben, die Konfrontation oder das Miteinander in der Zelle. ... Offensichtlich, wenn auch für dich nicht sofort einsehbar, zielen sie auf einen «Zellenkrieg».*¹⁴⁴

ZI ble presentert som en medfange med dekknavnet Karl Wolf, som satt fengslet for å ha hjulpet folk å flykte fra DDR.¹⁴⁵ Oppgavene til ZI varierte etter hva Stasi ga dem i oppdrag. Det kunne være å innhente informasjon, påvirke og manipulere den andre eller utøve psykisk terror. Ofte var det andre innsatte som ble presset inn i denne rollen. Vedkommende som var ZI og delte celle med Fuchs, fortsatte å jobbe som IM også etter at han ble sluppet ut av fengselet.¹⁴⁶

I august 1977 fikk Fuchs valget mellom forlenget fengsling eller utreise til Vest-Berlin. I juli 1977 står denne korte notisen i *Der Spiegel*:

Haftgrund unbekannt

«Seit mehr als sieben Monaten sitzen die Biermann-Freunde Jürgen Fuchs, Christian Kunert und Gerulf Pannach in DDR-Haft, ohne zu wissen, was ihnen eigentlich zur Last gelegt wird. Obwohl nach der DDR-Strafprozeßordnung Ermittlungsverfahren in der Regel nach drei Monaten abgeschlossen sein müssen, wurde bisher weder gegen die beiden Musiker Pannach und Kunert noch gegen den Schriftsteller Fuchs, alle drei inhaftiert im Gefängnis des Staatssicherheitsdienstes, Anklage erhoben. ...

Wie es heißt, möchte die DDR die drei nach der Biermann-Ausbürgerung von der Straße weg Festgenommenen in die Bundesrepublik abschieben. Doch die Häftlinge weigern sich, das Land zu verlassen.»¹⁴⁷

Notisen bekrefter blant annet at Fuchs satt varektsfengselet uten at det ble tatt ut tiltale. Fristen for å ta ut tiltale var etter DDRs straffelov senest tre måneder etter fengsling. Fuchs valgte allikevel til slutt å gå med på å bli frikjøpt av Vest-Tyskland. Han og musikerne Gerulf Pannach og Christian Kunert, som hadde blitt arrestert et par dager

¹⁴⁴ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 73.

¹⁴⁵ Fuchs, Jürgen, *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck*. (Berlin: Rohwolt Berlin Verlag, 1998), 275.

¹⁴⁶ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 33.

¹⁴⁷ *Der Spiegel*. «Notis: Haftgrund unbekannt.» Ingen forfatter oppgitt. 30/1977: 16. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40831528.html>. (Lesedato 19.10.2012)

etter Fuchs høsten 1976, ble sendt til Vest-Berlin 26. august 1977.¹⁴⁸ Saken deres ble henlagt i DDR, med begrunnelsen «im Ergebnis zentraler Weisungen ein». Denne formuleringen skal ha bli brukt når beslutningen kom fra øverste hold i Stasi, skriver Hubertus Knabe i etterordet til nyutgivelsen av *Vernehmungsprotokolle* i 2009.

Det var i Stasis interesse å undergrave måten Fuchs skildret forholdene i Hohenschönhausen i *Vernehmungsprotokolle* og ødelegge omdømmet hans. Ikke lenge etter at boken ble utgitt, oppsøkte vedkommende som hadde delt celle med Fuchs (*Zelleninformator*) et nyhetsmagasin i Hamburg. Han skildret Fuchs' oppførsel i Hohenschönhausen på en lite flatterende måte, og oppga fakta som stod i motsetning til det Fuchs selv gjenga i boken. Men en annen innsatt avkreftet denne versjonen og kunne samtidig bekrefte at samme personen også hadde blitt satt til å spionere på ham. Dermed mislyktes avledningsmanøveren til Stasi om å undergrave Fuchs og boken. Dokumenter som omhandler dette, er funnet i arkivet til BStU.¹⁴⁹

Boken bidro også til å gi Stasi videre grunn til å ha Fuchs i sitt søkelys – også i Vest-Berlin. Den nye tilværelsen i eksil ble vanskelig. Fuchs ville ikke forlate DDR og dro mot sin egen vilje. I boken *Dummgeschult?* Skrev Fuchs: «Biermann und ich waren uns in einem Punkt völlig einig – er und Havemann haben's seit 1965 praktiziert: Nicht freiwillig aus diesem Land gehen.»¹⁵⁰

Han var usikker på om han gjorde det rette i å forlate DDR med familien sin. I et brev publisert i *Der Spiegel* til Robert Havemann i 1979, han hadde i årene før fengslingen virket som en slags mentor for Fuchs, skrev Fuchs:

Viele Befürchtungen über «den Westen» haben sich bestätigt. Manches wußte ich nicht, einiges kam noch hinzu. ... Ich klammere mich an die Gewißheit der inneren Unfreiwilligkeit bei diesem Staatenwechsel.¹⁵¹

Leiligheten Fuchs og familien leide, var rett ved flyplassen Tempelhof, i tilfelle det skulle være behov for å forlate byen fort. I Vest-Berlin fortsatte overvåkingen og forfølgelsen. En *Zentrale Operative Vorgang (ZV) Opponent* ble satt i gang og varte frem til 1989.¹⁵² På ny var årsaken «staatsfeindliche Hetze», men også

---

¹⁴⁸ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, etterord av Hubertus Knabe, 173.

¹⁴⁹ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 33.

¹⁵⁰ Fuchs, Jürgen og Gerhard Hieke, *Dummgeschult? Ein Schüler und sein Lehrer*. (Berlin: BasisDruck Verlag GmbH, 1992), 76.

¹⁵¹ Fuchs, Jürgen, «DDR-Autor Fuchs: Leben auf der Grenze. Ein Brief an den SED-Dissidenten Robert Havemann.» *Der Spiegel* 20/1979a: 204–209. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40349884.html>. Lesedato 3.8.2012), 206.

¹⁵² Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 33.

«landsverräterische Nachrichtenübermittlung». Men målet med operasjonen var nå anholdelse, det hele godkjent av Mielke den 26. mai 1982.¹⁵³ Her gjengis deler av begrunnelsen Stasi hadde for anholdelse:

F. hat seit seiner Entlassung aus der Staatsbürgerschaft der DDR seine Rückverbindungen zu Bürgern der DDR dazu genutzt, zielgerichtet der Geheimhaltung nicht unterliegende Nachrichten über Aktivitäten feindlich-negativer Kräfte, Maßnahmen der Justiz, Sicherheits- und anderen staatlichen Organen und Problemen des gesellschaftlichen Zusammenlebens zu sammeln und diese Nachrichten zu Nachteil der Interessen der DDR in schriftlicher und mündlicher Form westlichen Massenmedien übergeben.¹⁵⁴

Fuchs ble med andre ord beskyldt for å samle negative opplysninger om DDR og å gi dem videre til vestlige medier. Fuchs hadde en sentral rolle som formidler av kontakt mellom østblokklandene og Vest-Tyskland, og han hadde på den tiden gode kontakter til massemedia i Vest-Tyskland. Frikjøpte DDR-borgere hadde gjerne sitt første tilfluktssted hos familien Fuchs i Vest-Berlin. Forfattere og intellektuelle som Heinrich Böll, Manès Sperber, Rudi Dutschke, Heinz Brandt, Hertha Müller, Hans Joachim Schädlich, Adam Zagajewski og Manfred Wilke tilhørte omgangskretsen hans. Fuchs engasjerte seg i fredsbevegelsen og holdt tett kontakt til ulike freds- og borgerrettighetsbevegelser i DDR, til tsjekkiske Charta 77 og polske Solidarność.

Arbeidet med *ZOV Opponent* ble intensivert og situasjonen tilspisset seg.¹⁵⁵ Fuchs og familien ble konstant forstyrret i leiligheten. Alle mulige varer og tjenester ble levert på døren til familien, uten at noen hadde bestilt disse. Syklene til barna ble ødelagt, bilen deres ble ramponert. Kontakt med kolleger og menneskerettighetsgrupper ble betraktet som fiendtlig virksomhet av Stasi, litterære publikasjoner av Fuchs ble ansett som statsfiendtlig virksomhet («staatsfiendliche Hetze im verschäften Fall»)¹⁵⁶

Hele familien til Fuchs ble også satt under overvåkning. Foreldrene under *OPK Reinecke* og *OPK Wolke* og søsteren hans under *OPK Kantor*. Ektefellen, Liselotte Fuchs, ble også klassifisert som fiende, og *OPK Schwager* ble igangsatt mot hennes søster. Det toppet seg da svigermoren til Fuchs begikk selvmord. Etter et avhør hos Stasi ble hun funnet omkommet i leiligheten sin. De pårørende mente det ikke var snakk om selvmord, som Stasi hevdet, men det ble aldri funnet bevis for at det ikke var selvmord.

---

¹⁵³ Ibid. Hentet fra BStU, ZA, AU 86/85, Bd. II (blau), S. 426 FF (MfS-Zählung).

¹⁵⁴ Fuchs, *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, 33. Hentet fra BStU, ZA, AU 86/85, Bd. I (im Umschlag Fahndungersuchen 76/6235).

¹⁵⁵ Behnke, Klaus og Jürgen Fuchs (red.), *Zersetzung der Seele. Psychologie und Psychiatrie im Dienste der Stasi*. (Hamburg: Rotbuch Verlag, 1995), 64.

¹⁵⁶ Ibid.

I Vest-Berlin jobbet Fuchs som forfatter, og fra og med 1980 som sosialpsykolog. Diplomet sitt som sosialpsykolog hadde han fått utdelt av Wissenschaftssenat Berlin (West) i 1978¹⁵⁷, og i 1994 fikk han tildelt diplomet sitt fra Friedrich-Schiller-Universität Jena.¹⁵⁸ Han var medlem i vesttyske PEN og arbeidet fra og med 1989 i Bürgerkomitees zur Auflösung der DDR-Stasi. I 1990 var han en av de første i gruppen av tidligere utviste studenter som fikk oppreisning av universitetet i Jena. Etter murens fall arbeidet Fuchs mye med å avsløre virksomheten til Stasi og det han så på som deres forbrytelser. Han var på 1990-tallet omdiskutert på grunn av uttalelser som gikk langt i å sammenlikne DDR med Nazi-Tyskland. En av hans mest omdiskuterte utsagn var at *Zersetzung*, den psykiske terroren, var som et Auschwitz for sjelen.

Fra 1991 arbeidet Fuchs i Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (forkortet BStU). Han sluttet å arbeide i BStU i 1997 i protest mot at tidligere Stasi-medarbeidere også fremdeles var ansatt. Han har behandlet dette grundig i sin siste bok som kom ut i 1998, *Magdalena: MfS, Memphisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck*.

I 1997 fikk Fuchs leukemi og han døde i 1999. Fuchs mente selv sykdommen skyldtes gammabestråling han hadde blitt utsatt for i fengselet Hohenschönhausen. Det har aldri blitt bevist.

Fuchs' mappe i Stasis arkiv omfatter 17 bind à 300 sider, derunder 88 avhørsprotokoller og 60 sider med avhørsplaner.¹⁵⁹ Den 25. november 1976, Fuchs hadde da vært fengslet i noen dager, skal den første avhøreren ha sagt: «I: Sehen Sie, wir haben alles hier. *Schlägt mit der flachen Hand auf den Ordner: Schwarz auf weiß*. Und Protokolle werden wir auch noch machen, als Beweismittel.»¹⁶⁰ 12. desember 1989 ble all overvåkning av Fuchs avsluttet, grunnet «fehlender strafrechtlicher Relevanz».¹⁶¹

Varetektsfengselet Hohenschönhausen

Fengselet Hohenschönhausen ligger plassert inne på et stort avgrenset område nordøst i Berlin. På kart fra DDR-tiden var området bare et svart hull, og innbyggerne visste ikke hva som befant seg der. Bygningen fra 1939 hadde tidligere vært brukt som et

---

¹⁵⁷ Scheer, *Jürgen Fuchs. Ein literarischer Weg in die Opposition. Inhaftiert in Berlin-Hohenschönhausen*, 103.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, etterord av Hubertus Knabe, 160.

¹⁶⁰ Ibid. Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 43.

¹⁶¹ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, Etterord av Hubertus Knabe, 174.

storkjøkken for en nasjonalsosialistisk velferdsorganisasjon (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt).¹⁶² I juli 1945 ble bygningen overtatt av den sovjetiske okkupasjonsmakten, som brukte den som en oppsamlings- og transittleir frem til oktober 1946.¹⁶³ Kort tid senere ble det sentrale sovjetiske varetektsfengselet etablert i bygningen. De innsatte måtte bygge en labyrint av celler i kjelleren til storkjøkkenet, som fikk kallenavnet Ubåten og her ble fanger plassert fra og med 1947.¹⁶⁴ I 1951 overtok Stasi kjellerfengselet og brukte det til å sperre inne motstandere av det kommunistiske regimet.¹⁶⁵ På slutten av 1950-tallet blir en ny fengselsbygning satt opp på området.

Jürgen Fuchs var 25 år da han ble fengslet av Stasi og plassert i varetektsfengselet Hohenschönhausen. 14 år senere skulle Erich Mielke, øverste leder av Stasi, sitte fengslet på sykehusavdelingen samme sted.¹⁶⁶ Fuchs var fengslet i 281 dager, fra 19. november 1976 til 26. august 1977, på enmannscelle nummer 117 og i tremannscelle nummer 328. Avhørene ble gjort på avhørsrommene 754 og 775 av til sammen fem spesialister. Navnet på de innsatte ble ikke brukt, de ble kun tiltalt med et nummer, etter hvilken celle de satt på. Her er et utdrag av reglementet:

«2. Verhaltensregeln

2.1 Anrede

Die Angehörigen der Untersuchungshaftanstalt sowie der Untersuchungsführer sind mit Herr bzw. Frau und Dienstgrad anzusprechen. Beim Gespräch ist eine aufrechte Haltung einzunehmen. Inhaftierte werden mit der Verwahrraum- und Belegungsnummer angesprochen ...» (aus Anstaltsordnung des MfS)¹⁶⁷

Petra Morawe har undersøkt bruken av tortur i varetektsfengselet Hohenschönhausen. Funnene ble publisert i artikkelen «Realitätsdiffusion infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR» i *Zeitschrift für Politische Psychologie* i 2000. Grunnlaget for undersøkelsen er en rekke intervjuer med tidligere innsatte, som har fortalt om sine opplevelser. Hennes artikkel danner grunnlaget for de påfølgende avsnittene.

---

¹⁶² Erler, Peter og Hubertus Knabe, *Der verbotene Stadtteil. Stasi-Sperrbezirk Berlin-Hohenschönhausen*. (Berlin: Jaron Verlag GmbH, 2005), 24.

¹⁶³ Ibid., 26.

¹⁶⁴ Ibid., 29.

¹⁶⁵ Ibid., 32.

¹⁶⁶ Mielke in Haft. Hentet fra: http://www.stiftung-hsh.de/curriculum/index.php/Mielke_in_Haft. (Lesedato: 13.3.2013)

¹⁶⁷ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 53.

I 1950-årene ble fysisk vold og trusler om vold brukt i langt større grad enn psykisk tortur i DDR.¹⁶⁸ De psykiske overgrepene var heller en konsekvens av den fysiske volden. Tidligere innsatte har kunnet fortelle om fysisk vold, vann- og varmetortur, gummiceller, ståceller osv., som ble brukt etter krigens slutt og i 1950-årene. Men i 1960-årene fikk bruken av tortur en ny vending. Fysisk tortur ble ikke lengre brukt. Det var derimot behov for torturmetoder der resultatene ikke var synlige for den internasjonale offentligheten. DDR ville ikke bli anklaget for å bryte menneskerettighetene.¹⁶⁹

Det var ikke uvanlig at de første avhørene kunne vare opptil 20 timer, uten pauser, uten søvn og med flere bytter av avhørere og avhørsteknikker underveis. Resultatet gir seg selv: utmattelse, angst og forvirring førte til at man mistet oversikt over situasjonen og hadde svært begrenset kapasitet til å beskytte seg mot det som skjedde. Flertallet av dem Morawe har intervjuet, husker ingenting fra den første runden med avhør.

Etter fengsling og de første avhørene ble man etter timer, dager eller uker i isolasjon, overført til et annet fengsel. Befant man seg i Berlin-området, ble man gjerne først ført til Rummelsburg eller Stasi-hovedkvarteret i Magdalenastraße, og deretter til fengselet Hohenschönhausen.¹⁷⁰ Men den mistenkte selv fikk ikke vite hvor man ble overflyttet til. Et viktig moment for å bygge opp under forvirringen og usikkerheten hos den mistenkte var å aldri la vedkommende vite hvor han eller hun var. Og overføringen, med lastebil eller tog, skjedde gjerne via lange omveier, slik at man i hvert fall antok at man var langt unna Berlin, noe man sjelden var. Om man fikk innvilget besøk av familie eller tid med advokat, ble man ført tilbake til det første avhørsstedet, og om man røpet at det ikke var stedet man var innsatt, ble man nektet videre besøk. Flere tidligere innsatte har først i etterkant kunne lese i mappene sine at de faktisk var innsatt i Hohenschönhausen.

Den første tiden i varetektsfengsler som Hohenschönhausen ble de innsatte som oftest plassert i isolasjon. Isolasjonen førte til at mange var rede til å snakke i avhørene som fulgte. Man ble fratatt sine egne klær og fikk utdelt klær som, med vilje, ikke passet. De var for store eller for små og skulle bidra til å ydmyke den tiltalte. Navnet ens ble ikke brukt. Man ble tiltalt etter hvilket nummer brisken i cellen hadde. Personalet kunne

---

¹⁶⁸ Morawe, «Realitätsdiffusionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR», 382.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Rüdtenklau, «Nur krank darfst Du nicht werden!» Versuch einer Lokalisierung von Erinnerungen an alte Ostberliner Knäste.» Hentet fra: <http://www.belfalas.de/knast.htm>. (Lesedato 30.10.2012)

bruke tre kommandoer i kommunikasjonen med de innsatte: Kom, gå, bli stående, ansikt mot veggen.¹⁷¹

Fengselet var organisert med grønne og røde lys i gangene, slik at de innsatte aldri skulle se hverandre eller få snakke med hverandre. Fengselsbygningen hadde 103 celler, og 60 av dem var enmannsceller.¹⁷² Morawe antar at fengselet hadde gjennomsnittlig 200 innsatte. Det sier seg selv at man måtte ha et svært omfattende system for at ingen innsatte noen gang skulle kunne møte andre innsatte. Den eneste personen man kunne kommunisere med, var den eller de som gjennomførte avhørene.

Selv om man var isolert, var man under konstant overvåkning. Morawe oppsummerer hvordan overvåkningen skjedde: Man ble observert gjennom kikkehullet i døren ca. hvert 10.–15. minutt. Om natten måtte man innta en bestemt soveposisjon med hendene synlige og ansiktet vendt mot taket. Det skulle ikke være mulig å tilfredsstille seg selv. Lyset ble slått på om natten ved hver kontroll. Av og til ble lyset værende på både dag og natt. Den innsatte skulle ikke være i tvil om at man var under konstant overvåkning og kontroll.¹⁷³

Man hadde ingenting å beskjeftige seg med. Bøker fikk man først tilgang på senere i fengselsperioden. Å drive sport, å synge og å le var forbudt.

Morawe beskriver i sin artikkel hvordan cellene var utstyrt: en brisk med sengetøy, et lite bord, en krakk. I 1980-årene ble cellene litt bedre utstyrt.¹⁷⁴ Vinduene var laget av glassbyggerstein, slik at kun litt dagslys slapp inn, og det var umulig å se ut. På cellene var det et toalett og, fra og med 1965, en håndvask. Videre beskriver Morawe hvordan fengselet og livet i fengselet konsekvent var innrettet slik at man manglet sensoriske, emosjonelle og sosiale impulser. For mange førte denne behandlingen til livsvarige problemer.

Avhørene kunne finne sted hver ukedag, formiddag og ettermiddag, men tidspunktene varierte slik at den innsatte ikke kunne vite sikkert når man ble hentet til avhør.

Ved lunsjtider var det en times pause. Hver innsatt hadde sin egen avhører. Etter hvordan avhørene forløp og hvilken strategi man hadde valgte, kunne avhøreren bli byttet ut. Taktikken og spørsmålene til avhørene ble planlagt i møter i Hauptabteilung IX, og

---

¹⁷¹ Morawe, «Realitätsdiffusionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR», 387.

¹⁷² Ibid., 388.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid.

der ble også avhørsstrategier diskutert og besluttet. Internt i Stasi ble det taktiske grunnlaget for avhør definert slik:

Als vernehmungstaktische Grundlinie ist die Gesamtheit der planbaren und auf einen längeren Zeitraum der Untersuchung berechneten, aufeinander abgestimmten hauptsächlichsten Einwirkungsfaktoren auf den Beschuldigten anzusehen, die zusammen die jeweilige Hauptrichtung der vernehmungstaktischen Einflußnahme auf ihn kennzeichnen, und das Ziel verfolgen, den Beschuldigten zu solchen Aussagehandlungen zu motivieren, welche die Offenbarung ehrlicher und vollständiger Aussagen zu, Gegenstand der Untersuchung beinhalten bzw. auf den Beschuldigten erzieherisch einzuwirken, damit er zukünftig die sozialistische Gesetzlichkeit einhält.¹⁷⁵

Ofte ble familien brukt som en påvirkningsfaktor for å få den innsatte til å snakke. Man spilte på usikkerheten om at noe kunne komme til å skje med familien eller andre kjente, om man ikke ga fra seg de opplysningene som ble etterspurt. Etter å ha blitt sluppet fri slet mange med skyld- og skamfølelse over at man i avhør hadde forrådt og utlevert familie, venner og bekjente.

Filmregissørene Tamara Trampe og Johann Feindt lagde i 1992 dokumentarfilmen *Die schwarze Kasten* om psykolog og oberstløytnant i Stasi, Jochen Gierke.¹⁷⁶ Gierke underviste i avhørsteknikker på den juridiske høgskolen i Potsdam. I filmen sier han dette om å bygge tillitsfulle relasjoner i avhør:

... In der Bearbeitungssituation kann man im Regelfall nicht von Echtheit der Beziehung ausgehen. Hier wird also ein Zweckverhalten angestrebt, das heißt, ein scheinbares Vertrauensverhältnis soll entstehen und zwar in der Weise, daß der Vernehmer vortäuscht volles Vertrauen zu haben und solche Verhaltensmuster an den Tag legt, die bearbeitete Person aber natürlich angeregt ist, selbst sich völlig zu offenbaren.

Girkes oppfatning var også at mange kollegaer han hadde som arbeidet operativt ikke hadde gått «vitenskapelig» nok til verks i avhør.

Hier ist viel mit Stereotypen, mit Vorurteilen gehandelt worden. Und hier muß mehr Psychologie rein, damit diese Arbeit solider gemacht wird.

Girke mente man måtte videreutvikle psykologiske metoder til bruk i avhør, utvikle en «operativ Psychologie».

Avhøreren inntok bevisst en dobbeltrolle som fiende og venn, noe som utløste total forvirring hos den innsatte. På grunn av belastningen ved å være innsatt hadde man heller ikke kapasitet til å være kritisk innstilt og analysere hvordan motstridende budskap skulle

---

¹⁷⁵ Ibid., hentet fra BstU, ZA, MfS JHS-Nr. 234/86.

¹⁷⁶ Gierke hadde sin psykologutdannelse fra universitetet i Jena, og var en medstudent av Jürgen Fuchs.

tolkes. Avhørene ble dessuten valgt etter hvilken personlighet den innsatte hadde. En forfatter ble for eksempel gjerne avhørt av en med inngående litteraturkunnskaper. I Stasi sine egne retningslinjer var det presisert at de ansattes egen smak og bedømmelse av et kunstnerisk uttrykk, ikke skulle påvirke sakene de arbeidet med. Dette utdraget er hentet fra en BStU-rapport og gjengitt i boken Walther: *Sicherungsbereich Literatur*.

Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR:

Da MfS ist kein Kulturinstitut, und die Mitarbeiter seines Untersuchungsorgans sind keine Kunstkritiker. Es geht – das ist besonders zu betonen – nicht darum, ob ein künstlerisches Produkt vom Inhalt und der Form, von der Themenwahl und der Gestaltung her gefällt oder nicht – es geht in der Untersuchungstätigkeit ausschließlich um die objektive Einschätzung der rechtlichen Relevanz eines Textes, eines Gedichtes, eines Bildes usw.¹⁷⁷

I dette kapitlet har vi sett på bruken av psykisk terror i fengselet Hohenschönhausen. Flere tidligere innsatte vegrer seg for å bruke begrepet tortur om behandlingen de fikk. Grunnene til dette er mange: Noen ønsker ikke å definere seg selv som et offer, andre har fortrenget minnene om hvordan de ble behandlet. Jürgen Fuchs skrev dette om tortur i boken *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck*:

Bei Folter zögere ich ... Hatte ich wirklich Folter erlebt? Darf ich dieses Wort benutzen? Was hatte ich erlebt? Folter wollte ich eigentlich nicht erlebt haben.¹⁷⁸

De som ble hentet og avhørt i 48 timer uten formelt å være mistenkt for noe, de som «forsvant» etter å ha blitt varetektsfengselet, eller ble dømt av politiske grunner, måtte alle før løslatelse underskrive en taushetserklæring. De fleste forble tause om hva de hadde opplevd frem til 1989, mange også etter det.

Was «drinnen» geschah weiß keiner, sollte keiner wissen. Wenn du es erlebt hattest, solltest du es nicht beweisen können. Schon gar nicht schwarz auf weiß.¹⁷⁹

---

¹⁷⁷ Walther, *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*, 27. Hentet fra BStU, ZA, HA IX 327, Bl. 9, i.

¹⁷⁸ Fuchs, *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck*, 33.

¹⁷⁹ Fuchs, Jürgen, «Landschaften der Lüge. Jürgen Fuchs über Schriftsteller im Stasi-Netz (I): Der 'Operative Vorgang' Fuchs.» *Der Spiegel* 47/1991: 280–291. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13492054.html>. (Lesedato 3.8.2012), 280.

Kapittel 3

Boken – Vernehmungsprotokolle

Vi skal i dette kapitlet analysere Fuchs' *Vernehmungsprotokolle* langs tre ulike akser. For det første: hvordan kan litteratur være en mulig kanal for å vise protest eller gi en mulighet til å yte motstand? Hele forfatterskapet til Fuchs kan leses som en samfunnskritikk. Vi skal først se på hvordan og hvorfor boken *Vernehmungsprotokolle* ble lest som kritikk av det østtyske samfunnet, og hvordan Fuchs som forfatter ble stemplet som en politisk fiende i DDR. Deretter skal vi undersøke hvordan boken er et av flere eksempler fra Fuchs' forfatterskap på å yte motstand gjennom litteratur.

Den neste aksene som forfølges i kapitlet, er hvordan Fuchs formulerte sin samfunnskritikk ved å bruke ulike skjønnlitterære virkemidler i teksten og ved å trekke inn andre kjente skjønnlitterære tekster og referanser.

Til slutt undersøkes de politiske problemstillingene formidlet av Fuchs i teksten. Avhørene kretset i stor grad rundt gapet mellom den reelt eksisterende sosialismen i DDR og hvordan sosialismen faktisk fungerte. Vi skal se mer spesifikt på avhørene Fuchs har valgt å gjengi i teksten, som kritiserer flere sider ved det østtyske samfunnet. I kapittel 1 og 2 har vi allerede vært innom disse emnene; prosjektet om sosialisme i DDR, hvordan landets hemmelige politi ble brukt til å overvåke egen befolkning, hvordan kulturen var underlagt kontroll og sensur og hvordan forholdene i varetektsfengselet Hohenschönhausen var.

Som beskrevet i kapittel 1 og 2, er *Vernehmungsprotokolle* en tekst som ble skrevet på et tidspunkt hvor det for mange innbyggere i DDR ble tydelig hvor stort gapet var mellom hva myndighetene sa og hva de faktisk gjorde. I resten av kapitlet er det dette paradokset vi skal se nærmere på.

Litteratur som motstand og forfatteren som fiende

Som vi var inne på i kapittel 1, under avsnittet *Kultur under kontroll*, måtte bokutgivelser i DDR godkjennes av myndighetene før de kunne publiseres. Om tekstene tok opp tema som problematiserte samfunnsforhold kunne de enten bli refusert, eller man fikk anledning til å tilpasse og skrive om teksten slik at en utgivelse var mulig. Øvrig medier var også kontrollert av myndighetene. Kilder til kritiske tanker og diskusjoner om samfunnet var få. Det var derfor få kritiske røster, og tekster ble ofte smuglet inn i DDR fra Vest-Tyskland. *Vernehmungsprotokolle* er et eksempel på en slik kritisk tekst, publisert i Vest-Tyskland og smuglet inn i DDR. Og den er et eksempel på en tekst som tok opp temaer som inntil da ble fullstendig tiet i hjel i DDR.

Boken *Vernehmungsprotokolle* kan leses som et brudd med den inntil da kritiske, men lojale, DDR-litteraturen. Teksten ønsker å avsløre og poengtere enkeltmenneskets rolle og ansvar i samfunnet. Fuchs stilte spørsmål ved fundamentet til selve det politiske systemet i DDR. Han mente selv at boken dokumenterte viktigheten av passiv motstand og internasjonal solidaritet, og hvordan man i fangenskap kan bevare sin egen identitet, som dette sitatet gjengir:

Im Gefängnis habe ich erfahren, wie wichtig gewaltfreier Widerstand und internationale Solidarität sind. Die «Vernehmungsprotokolle» dokumentieren das. Der Ein- und Ausgegrenzte muß vor allem bei sich selber bleiben, sein Ich, seine Identität bewahren. Das heißt aber auch: Er darf nicht die Härte und den Haß seiner Wächter übernehmen. Er muß wach bleiben, gesprächsbereit, kritisch, vor allem gegenüber sich selbst. Fähig, die zugewiesene Rolle des Opfers und des Täters zurückzuweisen.¹⁸⁰

Ulla Fix, en tysk språkforsker, har undersøkt hvordan motstand kan formidles i tekst, og bruker Jürgen Fuchs som eksempel.¹⁸¹

Bei Fuchs dagegen finden wir eine Sprache «vor den Kulissen»: Direktheit, weitgehender Verzicht auf Metaphern, Schlichtheit, eine Mischung von Dokumentarischem und Literarischem und – trotz des Verzichts auf Provokation – Eigenständigem. Seine Sprache ist ein ganz direkter Ausdruck von politisch bestimmten Andersdenken.¹⁸²

Vernehmungsprotokolle gir et inntrykk av en tekst skrevet av en person som med stor nøyaktighet har dokumentert hva som ble sagt og hva han så. I forordet til boken *Gedächtnisprotokolle* kommenterte nettopp Wolf Biermann at: «Fuchs hört zu beim Reden. Das ist sein naiver Trick: er hört wirklich hin!»¹⁸³ Oppførselen og taktikken til avhørerne blir nøyaktig kommentert og gjort narr av. Utdannelsen som sosialpsykolog hjalp nok Fuchs til å gjennomskue deler av den psykiske terroren han ble utsatt for, og det hjalp ham til å unngå manipulasjonen som avhørerne brukte aktivt. Han kjempet imot den tilpasningen til samfunnet som var forventet av ham. Da han ble fengslet hadde han allerede kjempet imot å tilpasse og underordne seg på skolen, i det militæret og på universitetet.

---

¹⁸⁰ Fuchs, *Einmischung in eigene Angelegenheiten. Gegen Krieg und verlogenen Frieden*, Vorbemerkung, 7.

¹⁸¹ Fix, Ulla, «Widerständige Sprache in der Literatur der DDR am Beispiel Jürgen Fuchs.» (I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 67–95), 67.

¹⁸² Ibid., 68.

¹⁸³ Fuchs, Jürgen, *Gedächtnisprotokolle. Mit Liedern von Gerulf Pannach und einem Vorwort von Wolf Biermann*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1977), forord av Wolf Biermann, 7.

Teksten forteller om en privatpersons kamp i møte med en myndighet han hadde kritisert og derfor utfordret. Nedtegnelsen er lavmælte og det gir teksten en kraft, og følelsen av maktesløshet og urettferdighet kommer tydelig frem. Og mens vi leser teksten vet vi at litt over 10 år senere er fengselet stengt og tidligere innsatte er i dag de som låser dørene opp og igjen.

I boken blir det ideologisk gapet i det østtyske samfunnet diskutert og kritisert av Fuchs. I dialogene kommer det tydelig frem at Fuchs mente at den sosialistiske politikken i DDR måtte justeres. Det skal vi komme nærmere inn på i den siste delen av dette kapitlet. Fuchs viser også hvordan et land som har ordet demokratisch i navnet sitt, Deutsche demokratische Republik, ikke i praksis ga innbyggerne sine grunnleggende demokratiske rettigheter. I boken viser Fuchs at rettssikkerheten manglet og at menings- og ytringsfriheten ikke var reell. Det var et land hvor myndighetene hadde et rettslig grunnlag til å utvise egne innbyggere som voldet dem bry. DDR hadde i sin grunnlov, i motsetning til Vest-Tyskland, i artikkel 19 et rettslig grunnlag for å kunne utvise innbyggere:

Im Gegensatz zum Grundgesetz der Bundesrepublik sah die Verfassung der DDR in Art. 19 ausdrücklich die Möglichkeit der Aberkennung der Staatsbürgerschaft vor. So bestand für Ausbürgerungen zumindest in der DDR eine verfassungsrechtliche Möglichkeit.¹⁸⁴

I de neste avsnittene skal vi se på hvordan Stasi forholdt seg til sine fiender. I boken *Sicherungsbereich Literatur* av Joachim Walther blir Stasis hovedoppgaver gjengitt:

... die «Hauptaufgabe des MfS» beschrieben als «die sich aus den Sicherheitsfordernissen der sozialistischen Gesellschaft und der Sicherheitspolitik der Partei ergebenden generellen Anforderungen an die Arbeit des MfS. Diese generelle Anforderung besteht in der Gewährleistung der staatlichen Sicherheit der DDR vor allen Angriffen innerer und äußerer Feinde.»¹⁸⁵

Her er det verdt å merke seg at de «indre» fiendene blir nevnt før de «ytre». I DDR ble med andre ord egne innbyggere ansett som potensielle fiender, som beskrevet i kapittel 1. Hvem var de indre fiendene? Fuchs ble i hvert fall definert som en av dem. Den 24. november 1976 var dette noen av tankene som Fuchs noterte seg:

Du bist ein «Feind». Der Einsatz vielfältiger Mittel ist erlaubt, wenn nur der «Sieg» errungen wird. Und ihr «Sieg» ist deine Niederlage, dein Zusammenbruch. Deine

---

¹⁸⁴ Borbe, Ansgar, *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes*. (Erfurt: Sonderausgabe für die Landeszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt, 2010. Hentet fra: <http://www.db-thueringen.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-20396/opfederesed.pdf>. (Lesedato: 25.11.2012), 43.

¹⁸⁵ Walther, *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*, 28.

*Unterwerfung, die sie «Einsicht» nennen oder «Mitarbeit im Verfahren».*¹⁸⁶

Fuchs viser i boken hvordan avhørerne brukte ulike fremgangsmåter for å prøve og presse ham til samarbeid. Eksempler fra boken er: manipulering ved å tilby tjenester og ved å være vennlig, komme med trusler, skape forvirring, usikkerhet og uforutsigbarhet, plassere den innsatte i ensomhet og isolasjon, fortelle løgner, gi belønning og straff, frata den innsatte stimuli og menneskelig kontakt eller plasser en Zelleninformant på samme celle. Slik kunne du bli «bearbeidet» døgnet rundt. Generelt handlet det om å lage en situasjon hvor den fengslede tvilte på seg selv og ville gjøre hva som helst for å bli løslatt. Som Fuchs noterte 25. november 1976:

*Sie wollen deine Orientierung zerstören, du sollst ins Schlingern kommen. Menschen, die du schätzt, werden geringschätzig abgetan. Alles, was dir wertvoll ist, soll in diesen Zimmern seinen Wert verlieren. Vor allem dein eigener Menschenwert soll dir zweifelhaft erscheinen. Ihre Absicht ist, dir eine neue Rolle aufzuzwingen, die du zuerst mitspielen und anschließend leben sollst.*¹⁸⁷

Avhørerne var godt trent i å bruke de ulike virkemidlene nevnt over. Fra begynnelsen av 1960-årene foregikk det en diskusjon internt i Stasi om hva som var den mest effektive metoden for å få mistenkte til å tilstå. Målet var ikke lenger kun å felle en strengest mulig dom over tiltalte, som skulle være «oppdragende», og ellers ha en allmenn preventiv virkning. I stedet ble den mistenkte i avhør spurt ut om en mengde biografiske detaljer, slik at man i miljøene den mistenkte tilhørte, kunne sette inn preventive tiltak. De fleste av avhørene gjengitt i *Vernehmungsprotokolle* handler om at avhører prøver å få informasjon fra Fuchs om miljøene han tilhørte og spesielt om andre fremtredende dissidenter som Havemann og Biermann.

Internt i Stasi brukte man blant annet begrepene «Aussagebereitschaft» og «Aussageverhalten» om det å få den mistenkte til å åpne seg og snakke.¹⁸⁸ Fra midten av 1960-årene var konklusjonen til Stasi at for å få mistenkte til å snakke, altså deres «Aussagebereitschaft», var psykisk tortur langt mer effektivt enn fysisk tortur. Den 28. november 1976 kommenterte Fuchs hvordan avhørerne fikk en til å snakke uten å heve en hånd:

Und was kommt dann? Dann kommt die Angst, dann kommt das Schluchzen, dann ist es soweit: aufbäumen, scheitern, zerbrechen, das möchten sie gern. «Gehirnwäsche»: kultiviert, wissenschaftlich, mit hoher Erfolgsbilanz, alle Beteiligten waschen ihre

---

¹⁸⁶ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 39.

¹⁸⁷ Ibid., 42.

¹⁸⁸ Morawe, «Realitätsdiffusionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR», 383.

*gepflegten Hände in Unschuld und im Recht: Hat etwa jemand die Hand erhoben?
Nein? Na also, was wollen Sie denn.*¹⁸⁹

Fra og med 1965 ble de offisielle medarbeiderne til Hauptabteilung IX i Stasi utdannet ved «Juristischen Hochschule der Staatssicherheit» i Potsdam. Undervisningen handlet i stor grad om metoder for å oppnå «Aussagebereitschaft» hos den innsatte. I (såkalte) doktorarbeider fra denne utdanningsinstitusjonen blir avhørerens rolle oppsummert slik:

Der Vernehmer soll eine tragfähige menschliche Beziehung zum Untersuchungshäftling aufbauen, indem er eine vertrauensvolle Atmosphäre schafft und ihn mit Lohn und Strafe, Hoffnung und Furcht zur Aussagebereitschaft über seine Person, sein familiäres Umfeld, seinen Freundes- und Bekanntenkreis, seine Arbeitskollegen sowie sein Wohnumfeld nötigt.¹⁹⁰

I kapittel 2 så vi på hvilke *Operative Vorgänge* Stasi igangsatte mot Fuchs eller miljøer han tilhørte. Den foretrukne formen av politisk forfølgelse som styresmaktene i DDR brukte mot sine motstandere, var fra midten av 1970-årene *Operative Vorgänge*. SED-ledelsen ønsket å unngå arrestasjoner til fordel for en så stille, usynlig, paralyserende og psykisk terroriserende behandling av «inneren Feinde» som mulig. Man ble med andre ord satt under enormt press og overvåkning, men ble ikke fengslet, tiltalt og dømt. I og med at overvåkning, forfølgelse og eventuelle straffer ikke var offisielle, ble mange mistenkt for å lide av forfølgelsesvanvidd eller trodde selv at de led av forfølgelsesvanvidd. Dette var også en konsekvens som var tilsiktet fra Stasi.

Spesielt unge forfattere, som Jürgen Fuchs, kom i Stasis søkelys. De hadde ofte ikke blitt publisert ennå, og var dermed ikke beskyttet av en offentlig berømmelse eller av at de også var publisert og kjente i Vest-Tyskland. Det finnes flere eksempler på at forfattere etter bare å ha skrevet et par dikt kunne få flere år med fengsel.

Innsatsen til Stasi på å overvåke forlag, avisredaksjoner, kunstorganisasjoner osv., var enorm, og i alle de nevnte stedene hadde man Inoffizielle Mitarbeiter (IM) som satt i nøkkelposisjoner. 1 500 Stasi-ansatte var satt til å overvåke 1 000 forfattere.¹⁹¹ I løpet av DDRs 40 års historie ble mer enn 50 forfattere dømt og fengslet. Mer enn 200 ble overvåket og «bearbeidet» gjennom OV¹⁹² – som Fuchs ble – for å unngå kritisk

---

¹⁸⁹ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 52

¹⁹⁰ Morawe, . «Realitätsdiffusionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR», 383.

¹⁹¹ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 129.

¹⁹² Ibid.

litteratur. Styresmaktene antok at kritisk litteratur, og i det hele tatt det frie ord, kunne ha et stort potensial for statsfiendtlig påvirkning.

Det var mange IM som ble brukt i overvåkningsarbeidet, og Stasi arbeidet mye med å verve de rette kandidatene også innenfor dissidentbevegelsen og blant intellektuelle. Årsakene til at forfattere og kunstnere inngikk samarbeid med Stasi kunne være styrt av for eksempel sjalusi, ønsket om makt, posisjoner og karrieremuligheter. Andre ganger kunne årsaken være en sterk tro på utopien om det sosialistiske samfunnet. Denne troen bunnset i en politisk overbevisning om at samfunnet var på vei til å omformes til et «ekte» kommunistisk samfunn. I etterkant fremstår, ifølge Joachim Walther i Dümmel og Piepenschneider (2009), denne politiske overbevisningen som en ideologisk forføring, der man så bort fra normer som gjaldt ellers i samfunnet og begrunnet det med «Einsicht in die Notwendigkeit».

Es schien in diesem Denken nicht Unmoral, sondern Ausdruck einer überlegenen, neuen Moral, der sozialistischen, die sich als Klassenmoral im weiten Klassenkampf verstand und mithin selbst den Verrat als notwendiges Instrument akzeptierte, um vom «Reich der Notwendigkeit» ins kommunistische «Reich der Freiheit» (Karl Marx) zu gelangen.¹⁹³

Denne argumentasjonen skulle begrunne maktmisbruket og forklare at det måtte finnes ofre i utviklingen mot et kommunistisk samfunn.

Wo zeigt sich der Staat nackt? Wo wird klar, was gemeint ist hinter Präambeln, Phrasen und gehobenen Worten? In den Gefängnissen, den Irrenhäusern, den Kasernen, den Schulen.¹⁹⁴

Dette skriver Fuchs innledningsvis i bok *Dummgeschult?* fra 1992. Teksten gjengir en samtale mellom Fuchs og Gerhard Hieke, en lærer Fuchs hadde hatt i grunnskolen. I boken diskuterer de skolevesenet i DDR og de autoritære trekkene de mente fantes der. Fuchs, som tidligere kommentert, skrev i sine tekster om autoritære trekk i både fengsel, militærtet og i skolen. Og han skrev, med Günther Wallraff som forbilde, for å avsløre maktmisbruket i disse samfunnsinstitusjonene. Flere av kildene som er brukt i oppgaven kommenterer at boken ble en bruksanvisning for dissidenter i DDR på hvordan de skulle takle fremtidige avhør av Stasi. Boken var den første teksten som avslørte Stasis avhørsteknikker, og Fuchs ble en periode oppfattet som er en slags østtysk svar på den vesttyske journalisten Günther Wallraff. Wallraff avslørte samfunnsforhold i sine dokumentariske tekster, gjerne etter å ha forkledd seg og infiltrert miljøet han skrev om.

---

¹⁹³ Ibid., 130.

¹⁹⁴ Fuchs, Jürgen og Gerhard Hieke, *Dummgeschult? Ein Schüler und sein Lehrer*, 5.

Grunnen til at Fuchs ble sammenliknet med Wallraff var at han på slutten av 1970-årene var alene om å skrive dokumentarisk litteratur om DDR.

Få utgivelser før *Vernehmungsprotokolle* hadde behandlet Stasi som tema. Et unntak er Uwe Johnsons (1934–1984) *Mutmaßungen über Jakob*. Boken ble gitt ut i 1959 i Vest-Tyskland, Johnson prøvde ikke engang å få boken gitt ut i DDR. I 1959 flyttet han til Vest-Berlin. Selv så han ikke på dette som en flukt, men som «Rückgabe einer Staatsangehörigkeit an die DDR nach nur zehnjähriger Benutzung und Umzug».¹⁹⁵ Han visste at utgivelsen ville føre til at han måtte forlate Vest-Tyskland uansett. Boken inneholdt inngående beskrivelser av Stasis virksomhet og tema republikkflukt. Andre forfattere skildret også republikkflukt, men allikevel med riktig ideologisk fortegn. Et eksempel er Christa Wolfs *Geteilte Himmel* (1963) eller Birgitte Reimanns *Die Geschwister* (1963).¹⁹⁶

Som forfatter viste Fuchs motstand mot styret i DDR gjennom litteraturen han skrev. Med bøkene *Gedächtnisprotokolle* (1977) og *Vernehmungsprotokolle* (1978) var Fuchs en av de første og viktigste forfatterne, utenfor landets grenser, som skrev dokumentarisk litteratur om DDR, skriver Wolfgang Emmerich i *Kleine Literaturgeschichte der DDR*.¹⁹⁷

Dissidenten og forfatteren Lutz Rathenow (en bekjent av både Fuchs og Scheer) tillia også Fuchs en viktig litterær rolle på slutten av 1970-årene:

In der Literatur galt Jürgen Fuchs von 1977 bis 1980/81 als Star, neben Thomas Brasch, war er die Identifikationsfigur für eine neue unabhängige DDR-Literatur.¹⁹⁸

I rapporten han skrev for BStU i 1994 med tittelen *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*, kan man på side 32 lese et gjengitt utdrag av Stasis kommentarer til utgivelsen av *Vernehmungsprotokolle*. Boken ble der sammenliknet med *Gedächtnisprotokolle*, utgitt i 1977, og karakterisert som en skinndokumentarisk fremstilling av Fuchs' opplevelser. Videre ble boken kritisert for faktafeil og for å bruke dagboksformatet og fiktive spørsmål og svar til å presentere en oppdiktet virkelighet. Ved bruk av disse virkemidlene skulle Fuchs ha skrevet en tekst som påberopte seg både objektivitet og saklighet. Boken ble stemplet som en glorifisering av en martyrsituasjon og en undergraving av de ulike organene i Stasi. Dette er vanskelig å overprøve, selvfølgelig. Fuchs har gjort et utvalg av hvilke avhør han har

¹⁹⁵ Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, 147.

¹⁹⁶ Ibid., 152.

¹⁹⁷ Ibid., 298.

¹⁹⁸ Scheer, Udo, *Jürgen Fuchs, Ein literarischer Weg in die Opposition. Inhaftiert in Berlin-Hohenschönhausen*, 216. Scheer siterer fra en samtale med Lutz Rathenow den 22.10.2006.

valgt å ta med i boken. Kanskje er valgene gjort for å illustrere forholdene i fengselet på en så avslørende måte som mulig, kanskje er det enkelte avhør han husket bedre enn andre og som var lettere å skrive ned, og kanskje var det noen avhør han ikke ville gjengi i det hele tatt. I kapittel 1 var vi inne på hvordan Stasi gjerne kunne bruke mye tid på å grave i personlige detaljer for å bruke det i avhør. Det er rimelig å anta at det skjedde i avhørene til Fuchs også. Han hadde selvfølgelig ikke mulighet til å sjekke avhørsprotokollene til Stasi da han skrev boken.

Die materialreiche Aktenlage über ihn selbst war ihm verschlossen, als er 1977 seine «Vernehmungsprotokolle» unter dem Titel «Du sollst zerbrechen» im Spiegel (und später als Buch) veröffentlichte.¹⁹⁹

Fuchs fikk heller ingen sakspapirer med seg da han ble sendt til Vest-Berlin. Disse fikk han først tilgang til etter gjenforeningen.

I de neste avsnittene skal vi se nærmere på resten av forfatterskapet til Fuchs. I 1979 og 1980 ga Fuchs ut diktsamlingene *Tagesnotizen* og *Pappkameraden*. I *Pappkameraden* tar Fuchs for seg sin egen barndom, som han beskriver som preget av en statlig oppdragelse full av menneskeforakt. Diktene i *Tagesnotizen* beskriver det vesttyske samfunnet og vesttysk politikk, og Fuchs hadde en skeptisk holdning til hva det nye samfunnet forespeilet ham. Vest-Tyskland var for Fuchs et «gefährlich nahe Fremde, die die eigene Sprache spricht».²⁰⁰ Emmerich mener Fuchs kanskje var den av de østtyske forfatterne bosatt i Vest-Tyskland som i det lengste følte seg som en innflytter, eller som det Emmerich kaller en «Ost-West-Autor» i ingenmannsland.²⁰¹

I 1984 ble boka *Fassonschnitt* utgitt. Den var i stor grad selvbiografisk og handlet om de 30 første dagene av Fuchs' militærtjeneste i 1969. Emmerich leser boka som en troverdig og detaljrik skildring av et militærbrakkemiljø som ennå, etter 50 år og under sosialistisk styre, var preget av en tysk-prøyssisk tradisjon. Han mener derimot at den neste utgivelsen til Fuchs, *Das Ende einer Feigheit* (1988), ikke er en særlig troverdig tekst. Emmerich betegner litteraturen i DDR i 1980-årene som postmoderne og fredelig, og i dette landskapet fikk Fuch en posisjon på sidelinjen som forfatter. Han levde på denne tiden i eksil i Vest-Berlin, og tekstene hans problematiserer forhold i DDR.²⁰² *Das Ende einer Feigheit* handler om en student som beskriver de siste dagene av en militærøvelse. Denne boka gir også en beskrivelse av krigsmaskineriet i DDR, men

¹⁹⁹ *Der Spiegel*, «Pegasus an der Stasi-Leine», 277.

²⁰⁰ Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, 424.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Ibid.

motsetningen mellom «Sozialismus der Unteroffiziere» og det standhaftige, selvstendige enkeltindividet fremstår som en tvilsom idealkonstruksjon.²⁰³

Dette er den samme kritikken som kommer for fullt med utgivelsen *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck* i 1998. I boken forsøkte Fuchs å komme med avsløringer om hvordan Stasi hadde drevet sin virksomhet. For leseren er det imidlertid ikke tydelig hvilken rolle forfatteren av boken har. Skrev han en selvbiografisk bok eller skrev han som en fagperson, en tidligere BStU-ansatt? Joachim Walther kommenterte i anmeldelsen av boken i *Der Spiegel* i 1998 at Fuchs' mål med boken var å avsløre det østtyske diktaturet:

Was er will, ist aller Ehren wert. Er will das Gefühl nicht draußen lassen, er will nicht nur dokumentieren, wie sich die Diktatur in ihren Akten zeigt, er will erlebbar machen, was sie in den Seelen angerichtet hat und zu welcher Menschenverachtung sie imstande war.²⁰⁴

Walther skriver også at Fuchs bommet på målet ved å ikke skrive en vitenskapelig og etterprøvbar tekst:

Warum jedoch will es Jürgen Fuchs so scheinen, als sei die wissenschaftliche Dokumentation, als sei Distanz zum Material und dessen sachliche, unaufgeregte Präsentation so etwas wie Verrat?²⁰⁵

Videre kommenterer Walther det samme som Emmerich var inne på om boken *Die Ende einer Feigheit*. Måten Fuchs skriver seg selv inn som tredjeperson, gjør teksten til en idealkonstruksjon som leseren ikke tror på.

Jürgen Fuchs hat alles Recht, für seinen Mut zu Zeiten der Diktatur sein Haupt hoch erhoben zu tragen. Ob es jedoch gut ist, es über die Wolken zu heben, steht dahin. Aus solcher Perspektive muß es scheinen, als ob all jene, die auf dem Boden blieben, feige Kriecher sind.²⁰⁶

Fuchs er ikke mye lest i Tyskland i dag. Blant dem som kjenner til bøkene hans er det nok mange som deler Walthers syn. Walther skriver videre at selv om Fuchs var et viktig bidrag i opposisjonen i DDR, så var han ikke alene om denne innsatsen:

Er ist der Dissident, er der Bürgerrechtler, er der Fundamentaloppositionelle, er der Systemkritiker, er war es, er im Gefängnis saß, er war es, der widerstand. Das ist wahr. Doch er allein?²⁰⁷

---

²⁰³ Ibid., 298.

²⁰⁴ Walther, Joachim, «Wortkaskaden wie Gottesurteile» (*Der Spiegel* 14/1998: 82–88. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-7852093.html>. Lesedato 12.3.2013), 82.

²⁰⁵ Ibid., 88.

²⁰⁶ Ibid., 82.

²⁰⁷ Ibid., 85.

Forfatteren Herta Müllers syn på Fuchs' forfatterskap bryter med dette. Müller og Fuchs bodde begge i Berlin i 1980-årene og tilhørte samme miljø. Müller skriver i sitt essay *Der aktuelle Augenblick zeigte seinen Größenwahn* (2001) at hun opplever at tekstene til Fuchs forbindes av samme klare etiske holdning:

Von den «Vernehmungs-» und «Gedächtnisprotokollen», über «Fassonschnitt», «Das Ende einer Feigheit», über die Essays bis hin zu «Magdalena» – eine so kompakte, zuverlässige ethische Haltung verbindet die Bücher von Jürgen Fuchs, daß die Sätze, wenn man sie aus verschiedenen Büchern durcheinanderzitiert, einander begründen. Sie sind füreinander geschrieben und stellen eine klare Bedingung. Und die heißt: persönlicher Anstand²⁰⁸

Hertha Müller skriver videre at Fuchs' litteratur gir et personlig, emosjonelt nærbilde av enkeltpersonens liv under sosialismen.²⁰⁹

Die Literatur des Jürgen Fuchs dokumentiert emotional, weil sie den Personen aus der staatlichen und privaten, politischen und persönlichen Zeit nachgeht. Seine Porträts fassen viel, sind kompliziert, weil sich der Autor gar nicht vornimmt, sie vom Geschehen zu separieren, sondern die Schauplätze innen einsetzt.²¹⁰

Fuchs var en forfatter som eksponerte seg selv i stor grad og gjorde sine egne erfaringer til litterære tema. Det ble han både beundret og mislikt for. Müller mener videre at mens den politiske personen Jürgen Fuchs har blitt mye kommentert, har det sjelden vært snakk om kvaliteten i tekstene han skrev.²¹¹ Fuchs har uttalt at selv om det politiske var viktig for ham, så var det ikke et mål for ham å formidle et politisk budskap i tekstene. Men han var opptatt av enkeltindividets frihet, og som vi har vært inne på: enkeltindividets ansvar som medmenneske og samfunnsborger. Det er et tilbakevendende tema i forfatterskapet hans og i et intervju med Udo Scheer skal Fuchs ha sagt dette om forholdet mellom det litterære og politiske i tekstene:

Das Politische war mir immer wichtig. Die Freiheitsfrage. Aber da war auch schon das Literarische. Aber Literatur als Mittel der politischen Artikulation war für mich überhaupt kein wesentliches Moment.²¹²

En kritisk forfatter kunne i DDR bli stemplet som en politisk fiende. Som vi var inne på i kapittel 1 var en forfatter i DDR alltid en politisk forfatter, og skulle helst også være en politisk soldat for styresmaktene. Fuchs er en av flere østtyske forfattere som ble

---

²⁰⁸ Müller, «Der Blick der kleinen Bahnstationen. Über die literarisch-dokumentarische Wirkung von Jürgen Fuchs», 63.

²⁰⁹ Müller, «Der aktuelle Augenblick zeigte seinen Größenwahn», 14.

²¹⁰ Ibid., 10.

²¹¹ Ibid., 14.

²¹² Scheer, Udo, *Vision und Wirklichkeit, Die Opposition in Jena in den siebziger und achtziger Jahren*, 60.

stemplet som politiske fiende og anklaget for statsfiendtlig virksomhet etter den østtyske straffeloven §§ 106 og 107.²¹³ Den østtyske straffeloven skulle, ifølge forordet til lovsamlingen, bidra til en korrigerende oppdragelse av dem som kom på kant med myndighetene:

Das sozialistische Strafrecht ist darauf gerichtet, Personen, die Straftaten begehen, zur Einhaltung der sozialistischen Gesetzlichkeit zu erziehen sowie die Aktivitäten zur Vorbeugung und Bekämpfung der Kriminalität zu fordern.²¹⁴

I de neste avsnittene skal vi nå se nærmere på hvilke skjønnlitterære grep som er tatt i boken og hvordan de er med på å tydeliggjøre Fuch' kritikk av det østtyske samfunnet.

Vernehmungsprotokolle – en skjønnlitterær tekst

JETZT BIN ICH RAUS, JETZT

Kann ich erzählen

Wie es war

Aber das

Läßt sich nicht erzählen

Und wenn

Müßte ich sagen

Was ich verschweige

Zum Beispiel

Daß ich am 17.12 1976 in meiner Zelle saß

Mit dem Rücken zur Tür

Und weinte

Weil ich am Vormittag das Angebot abgelehnt
hatte

Mit ihnen zusammenzuarbeiten

Und du weißt

Was es heißt, mit ihnen zusammenzuarbeiten²¹⁵

Dette delkapitlet blir innledet og avsluttet med dikt hentet fra diktsamlingen *Tagesnotizen*, som Fuchs ga ut i 1979. Begge diktene omhandler fengselsoppholdet Fuchs hadde i Hohenschönhausen. Diktene viser oss sammenhengen med flere passasjer i *Vernehmungsprotokolle*, som til dels er skrevet i en poetiske form, og kunne slik sett gjerne vært en del av boken. I forrige delkapittel ble akkurat dette poenget trukket frem

---

²¹³ Ministerium der Justiz, *Strafgesetzbuch sowie angrenzende Gesetze und Bestimmungen. Textausgabe*. (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1986)

²¹⁴ Ibid., 13.

²¹⁵ Fuchs, Jürgen, *Tagesnotizen. Gedichte*. (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1979b), 23.

av Herta Müller også: Flere av Fuchs sine tekster kan leses om hverandre, de kan innlede, avslutte og kommentere hverandre, fordi de har den samme fortellerstemmen, som på ulikt vis problematisere enkeltindividets kamp i møte med en autoritær, eller diktatorisk, overmakt. I forskjellige sammenhenger undersøkte Fuchs hvordan mennesker forholder seg i et første møte med en overmakt som gir kommandoer. Han har ikke beskrevet helter eller heltomot, men heller ærlige og personlige kamper. Allerede i 1970-årene hadde Fuchs et ønske om å skrive for å bearbeide, som vi var inne på i innledningen til avhandlingen.

I diktet over forteller Fuchs oss om hvor vanskelig det er å gjengi hva han opplevde i fengselet, men at han ville ikke fortie noe, og som i mange av de andre tekstene sine er han ærlig og selvransakende om egen rolle og valg. Diktet forteller oss også om at han nektet å svare på spørsmålene til avhørerne og nektet å samarbeide med dem. Den 18. desember 1976²¹⁶ fikk han derfor beskjed av avhører III om at de videre avhørene skulle ta for seg alle tekstene til Fuchs, linje for linje.

II: Ja, Herr Fuchs, daß wir viele Fragen haben, werden Sie bemerkt haben. Daß Sie nicht gewillt sind, hinreichende Antworten zu geben, haben wir ebenfalls bemerkt. Das Verfahren geht dennoch weiter. Wir kommen jetzt zum schriftlichen Teil. Ihre Arbeiten liegen uns vor, also beginnen wir, Zeile für Zeile abzuklopfen nach vorliegenden staatsfeindlichen und hetzerischen Tendenzen.²¹⁷

I tekstene til Fuchs skulle man nå lete etter bevis for hans statsfiendtlige virksomhet, siden man ikke kom videre med å få opplysninger ut av ham om han selv eller andre dissidenter.

I kapittel 2 var vi inne på at Stasi håndplukket hvilke ansatte som skulle avhøre hvilke innsatte og man prøvde å finne avhørere som kunne oppnå tillitt i avhørssituasjonen. En av Fuchs' avhørere, nr. III, hadde for eksempel utdanning fra litteraturfag, og vedkommende prøvde bevisst først å bruke denne felles interessen til å oppnå tillit.²¹⁸ Utdraget under er fra den første avhørsdagen:

III: Guten Abend, Herr Fuchs, es freut mich, Sie zu sehen. Gelesen habe ich schon allerhand von Ihnen, aber Sie wissen ja, den Autor persönlich zu treffen, das ist etwas anderes. ... Übrigens: Ihre Prosa ist besser als die von Reiner Kunze. «Die

---

²¹⁶ Fuchs fikk videre i avhøret den 18.12.1976 beskjed om at et første besøk av konen hans er innvilget, med den begrunnelse at han jo hadde bursdag den 19.12. Familiebesøket kan man nok anta ble innvilget for å få ham til å snakke og samarbeide. Det ble innvilget på et tidspunkt hvor avhørene har gått helt i stå, og Fuchs kanskje var ekstra sårbar, med tanke på at han fylte år og det nærmet seg jul. Begivenheter som gjerne blir delt med familie og venner.

²¹⁷ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 75.

²¹⁸ Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 165

wunderbaren Jahre», ein interessantes Buch, sehr interessant sogar. Aber auch problematisch, nicht wahr?²¹⁹

Da avhører III ikke lyktes med å oppnå tillit hos Fuchs ved å diskutere litteratur, skiftet han taktikk og brukte fornærmelser i stedet for anerkjennelse:

III: Natürlich ist das keine Literatur, was Sie machen, sondern Schweinerei, schlicht und einfach Schweinerei.

I en stat hvor det så å si ikke fantes en kritisk diskusjon i offentligheten, ble Stasi tvunget av Fuchs' taushet til å bruke tekstene hans som utgangspunkt i avhørene. De blir dermed tvunget til å lese kritikk om systemet de tilhørte. Det endte med at de avskrev Fuchs som forfatter og mente at ingen av tekstene hans kunne kalles litteratur. Det var en typisk fremgangsmåte at avhørerne undergravde de innsatte. Den 28. november 1976 noterte Fuchs dette om hvordan han opplevde presset i avhørene:

*Du fühlst dich bedroht und wirst bedroht, unmittelbar und anschaulich: Mauern, Pritschen, Glasziegel, Spione, Gitter, Schreibtische, Vernehmer sind gegen dich, spürbar, hörbar, sichtbar.*²²⁰

I militæret hadde Fuchs truffet beslutningen om senere å beskrive og skrive ned det han hadde opplevd der. Men før han kom så langt, ble han fengslet og den andre utgivelsen hans, *Vernehmungsprotokolle*, handlet derfor om oppholdet i varetektfengselet Hohenschönhausen. Fuchs ville skrive det han kalte «Klartext», og ikke bare poesi, som han hadde utgitt tidligere.²²¹ I boken *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr* fortalte han følgende til Günther Wallraff:

So, jetzt hast du das erlebt, so ist es, so ekelhaft ist dieser Kasernenhof, in so hohe Gefahr gerät der einzelne, merke es dir gut, und wenn du Schriftsteller werden willst, dann beschreibe das.²²²

Når man leser den nedskrevne samtalen med Wallraff får man et klart inntrykk av at Fuchs etter endt militærtjeneste anså at han hadde to valg som innbygger i DDR. Enten feige ut, holde kjeft, tilpasse og underordne seg det diktatoriske samfunnet, eller protestere, stå imot. Når Wallraff spør hvordan man kunne vise sin motstand, svarer Fuchs:

... beschreiben, was ist, was war. Es zum Thema machen. Nicht ausweichen. Nicht bloß weggehen oder wegsehen. Bürgerrechte und Menschenrechte hochhalten, verteidigen. Die Befehlshaber und vor allem die Diktaturen dürfen nicht

---

²¹⁹ Ibid., 15.

²²⁰ Ibid., 51.

²²¹ Wallraff, *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*, 125.

²²² Ibid., 118.

durchkommen.²²³

... Wir müssen nein sagen, wenn sie anfangen, uns oder andere herumzukommandieren.²²⁴

De samme tankene og ideene som beskrevet over kan vi anta at Fuchs hadde etter fengselsoppholdet også, muligens forsterket av det han hadde opplevd der. Fuchs ville gjengi så nøyaktig som mulig hva han hadde opplevd og hvordan han hadde blitt behandlet. *Vernehmungprotokolle* inneholder gjengivelser av autentiske dialoger (gjengitt etter Fuchs' hukommelse), indre monologer og psykologiske analyser av Stasis avhørsmetoder.

Fuchs bestemte seg for å memorere alle avhør og å skrive dem ned med en gang han ble sluppet ut. Han hadde verken blyant eller papir, men god hukommelse, og brukte en memoreringsteknikk for å huske hva som ble sagt i avhørene. Han skrev med fingeren, med et stykke papir eller med en fyrstikk på bordplaten i cellen sin eller i avhørsrommet. Det hjalp ham å huske:

Die Lähmung überwinden: Ich versuche, mit dem Finger auf die Plastetischplatte zu schreiben. Wenn ich aufdrücke, kann ich einige Buchstaben erkennen. Später notiere ich mit Stiften aus Silberpapier (Schokolade) und schreibe mit abgebrannten Streichhölzern auf Papierreste. Einzige Möglichkeit des Aufbewahrens: auswendig lernen.²²⁵

Fuchs brukte teknikken sin til å memorere det som ble sagt i avhørene, og mye av det som avhørerne selv ikke noterte i sine protokoller:

Was bald deutlich wird: Ich notiere die Reden derer, die nicht gern aufschreiben, was sie sagen, die aber gesagt haben, was ich auf den Tisch kritzle, um diese heimlichen Reden einzufangen, festzuhalten, auch, um sie zu beantworten und so zu bewältigen.²²⁶

Bare noen dager etter at Fuchs hadde blitt arrestert og de første avhørene var gjennomført, ble han bedt om å skrive en «Stellungnahme» som skulle bli publisert i avisen *Neues Deutschland*. I denne erklæringen skulle Fuchs nyansere støtten han hadde gitt til protestene mot utvisningen av Biermann. Og videre fikk han beskjed om at en publisert erklæring kun ville være troverdig om Fuchs var ute av fengsel. Men, i stedet for erklæringen avhører I bestilte, sto Fuchs fast ved støtten hadde gitt protestaksjonen, det skal vi se nærmere på i neste delkapittel. Den 24. november 1976 avga Fuchs dessuten denne erklæringen på 3 punkter:

---

²²³ Ibid., 129.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 28.

²²⁶ Ibid.

Ich möchte Ihnen nur drei Punkte zur Protokoll geben: 1. Ich protestiere gegen meine Inhaftierung 2. Ich fordere meine sofortige Freilassung 3. Ich lehne jedes weitere Gespräch mit Ihnen ab.²²⁷

I det 3. punktet ga Fuchs beskjed om at han nektet å snakke mer med avhørerne, og dermed tvang han dem, som vi har vært inne på i de foregående avsnittene, til å føre lange monologer.

Bis zum 10. Mai 1977 breche ich jegliche Kommunikation mit den Vernehmern ab. Ich arbeite, konzentriere mich auf das «Beschreiben der Tischplatte». Dabei geht es nicht darum, sichtbare Schriftspuren zu hinterlassen, sondern über diese Art des «stimulierten Schreibens» zu erreichen, daß Gedanken zu Ende gedacht, Gefühle beschreiben werden, Gehörtes notiert wird. Auch wenn es nicht schwarz auf weiß nachzulesen ist – in der Zelle schreibe ich mittlerweile mit Silberpapierstiften auf den Kunststoffbelag der Tischplatte – was da formuliert wird: Im Kopf steht es. Zumindest zu einem großen Teil.²²⁸

Siden han avsto fra å snakke, kunne Fuchs heller ikke komme til å gi fra seg informasjon som Stasi ønsket, spesielt om Havemann og Biermann, men også om andre dissidenter. Fuchs forble taus frem til 10. mai 1977. Da hadde han vært utsatt for massivt press i nesten 5 måneder.

Fuchs nummererte avhørerne fra I–V. Disse personene var:

I: Avhører fra 19. november 1976: 36 år gamle Peter Gabbe. Diplom-jurist som arbeidet i *Ermittlungsabteilung* i fengselet fra 1964 og hadde tittelen *stellvertretender Referatsleiter*.²²⁹

II: Avhører fra 19. november 1976: Gabbes leder, *Referatsleiter* Manfred Eschberger. 36 år gammel. Kom i kontakt med Stasi da han var 19 år gammel og fra han var 20 år arbeidet han i *Ermittlungsabteilung* i fengselet. Han ble *Referatsleiter* i 1969.²³⁰

III: Avhører fra 30. november 1976: 29 år gamle oberstløytnant Knut Anding, som var litteraturekspert i *Ermittlungsabteilung*.²³¹

IV: Avhører fra 30. november 1976: 33 år gamle Hauptmann Heinz Eberl. Han jobbet i *Vernehmerabteilung* i fengselet fra 1966.²³²

V: Førhører fra 17. februar 1977: Oberfeldwebel Joachim Groth. Han ble *Referatsleiter* i 1984.²³³

---

²²⁷ Ibid., 38.

²²⁸ Ibid., 106.

²²⁹ Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 161.

²³⁰ Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 162.

²³¹ Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 165.

²³² Ibid.

²³³ Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 169.

Fuchs overførte på denne måten avhørens egen dehumaniserende nummerering av fangene over på fangevokterne selv. Teksten *Vernehmungprotokolle* ble Fuchs' speilbilde av Stasi sine protokoller fra avhørene av ham.

I de neste avsnittene skal vi se på hvilke virkemidler Fuchs brukte i boken *Vernehmungprotokolle*. Et viktig virkemiddel er de forskjellige grafiske oppsettene som skiller mellom de ulike nivåene teksten har:

- Vanlige avsnitt: Handlingen og gjenfortalte avhør blir gjengitt med små bokstaver. Dialog blir gjengitt med store bokstaver ved enkeltspørsmål. Tekst i kursiv kan leses som sceneanvisninger.
- Avsnitt i kursiv: Tilbakeblikk, kommentarer, refleksjoner til handlingen
- Tekst oppdelt med /-tegnet: Kommentarer til handlingen i nåtid og gjengitte dikt
- Egne avsnitt i parentes: Kommentarer fra Fuchs om forhold som han oppdaget i ettertid

Boken har et ordknappt og presist språk. Nedtegnelsene fra de første dagene er detaljerte og avhør er gjengitt i dialogform. Etersom tiden går er det gjengitt færre dialoger og teksten er mer preget av Fuchs' refleksjoner og tanker. Beskrivelsene flytter seg fra det ytre til det indre, ettersom tiden går. Det kommer frem i teksten at vi følger en mann som til å begynne med er kampvillig og sterk, men som ble tappes for krefter fysisk og psykisk da fengselsperioden drar ut i tid. Fra 22. januar til 1. februar 1977 er det ingen nedtegnelser. I denne perioden var Fuchs innlagt på fengselssykehuset.

Fuchs forholdt seg i en lang periode taus og nektet og svare på spørsmål i avhør. Han foretok en slags «indre» flukt for å klare dette, men den psykiske belastningen var stor.

Vieles kann ich nicht verhindern. Ich kann zum Beispiel nichts dagegen tun, daß ich jeden Tag in dieses Zimmer geführt werde und ansonsten in einer Zelle hocken muß. Aber dennoch gibt es Bereiche, die Ihnen versperrt sind, auch wenn Sie dort gern eindringen möchten. Diese Bereiche liegen innen, unter meinen Haaren, dort ist für Sie Sperrgebiet.²³⁴

Bokens struktur, oppbygging og de forskjellige måtene førsteperson fortellerstemmen brukes, gjør teksten gir teksten et eksperimenterende preg, og til noe mer enn en dokumentarisk fremstilling. Noen av passasjene med Fuchs sine refleksjoner er skrevet i form av enkeltord eller ufullstendige setninger som ramses opp, adskilt med en skråstrek, som for eksempel i denne oppføringen fra 20. mai 1977:

---

²³⁴ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 44.

duschen / gelassen sein / nachdenken ohne Angst / Fehler korrigieren / Musik,
 Schlager, wenn die Versorgungsfahrzeuge im Hof stehen und das Autoradio läuft / der
 enttäuschte Blick des Vernehmers / leise singe / kein Spitzel sein / die Zähne putzen
 und dann einen Apfel essen.²³⁵

Disse passasjene har den samme poetiske formen som poesien til Fuchs ellers. Språket er klart og tydelig. Det er lite bruk av metaforer. Mange av avhørene er også nesten skrevet ned som teaterscener med sceneinstruksjer. Dette gjør at vi lesere får god hjelp av forfatteren til å leve oss inn i teksten. Her er et eksempel fra 25. november 1976:

I: Guten Tag, Herr Fuchs, möchten Sie eine Tasse Kaffee trinken?

Deretter følger et langt utsagn fra avhører I om at Fuchs ikke trengte å være redd for at kaffen var forgiftet. Det er ikke deres stil:

Aber, zur Beruhigung, das haben wir gar nicht nötig, wir haben nämlich Zeit. Sie werden noch bemerken, welche Rolle das spielt.

Posten bringt Kaffee.

I: Der Kaffee ist für Sie.

Nein, danke.

I: trinken Sien ur, ist nichts drin, und wenn, ist es eine Erfindung des Klassenfeindes ...

Lacht: Aber wie Sie wollen, ich dränge Ihnen nichts auf. Havemann trinkt lieber Cognac, was?²³⁶

Vi er med i avhørene. Hører hva som bli sagt, ser hva som skjer, men vi er også med i bevisstheten og tankestrømmene til Fuchs. Her er et eksempel:

Der Druck ist groß und die Verdrängung beginnt. Das Bewußtsein des Druck ist Ballast, weg damit. Du willst nichts mehr fühlen, damit dich nichts mehr verletzen kann, auch weil du ahnst, daß es noch ganz anders kommt, daß es gerade erst beginnt.²³⁷

Teksten flettes sammen av dialoger, refleksjoner i nåtid og ettertid og ulike skjønnlitterære tekster og viser siteres. Det er til tider en forvirrende tekst, med en fortellerstemme som stadig skifter i tid, og indre og faktiske dialoger og monologer glir tilsynelatende over i hverandre. Men dette grepet gjenskaper både deler av de faktiske avhørene og Fuchs sine anstrengelser for å håndtere situasjonen. Det gjør teksten autentisk.

Fuchs' skrivestil er preget av dokumentasjon, dikt, collager og montasjer av tekst og flere fortellerstemmer. Fuchs er en forfatter som informerer og dokumenterer, og en

---

²³⁵ Ibid., 125.

²³⁶ Ibid., 40.

²³⁷ Ibid., 11.

forfatter som ønsket å skildre omverden autentisk, men på en skjønnlitterær måte. Dette siste punktet er det som gjerne har forvirret leserne hans. Hva er dokumentasjon og hva er fiksjon? Men når Fuchs er forfatteren som dokumenterer, så gjør han det med nøyaktighet.

Fortellerstemmen skifter mellom å være emosjonell og nøytral, og den gjengir refleksjoner Fuchs gjør seg om tiden i fengselet og det han husker avhører sa og gjorde. Det er flere typer av sitat som gjengis: dialoger, Fuchs som siterer hva avhøreren eller vaktene sier og avhøreren som siterer noen av Fuchs' dikt, skrevet til hustruen Lilo Fuchs. Her er to eksempler:

Wenn du mich suchst / und gar nicht findest / verloren bin ich lange nicht / kann sein,
ich sitz / vor hohen Herren / und kleinen Häschern vor Gericht.

Ein Wort, ein Satz / Vielleicht auch ein Gedanke / wenn's hochkommt ein Gedicht /
ach so, du weißt schon / welches Hinterzimmer / verloren bin ich lange nicht.²³⁸

So weit / so weit / geh nie mehr weg, du Liebe / mich macht das ja ganz krank / die
andern nämlich / die mich hassen, die blieben hier / die Hasser, sieh: /so nah /so nah.²³⁹

Da avhøreren leste diktet over, leste han et dikt Fuchs hadde skrevet før han ble fengslet, men diktet kan vi tolke dithen at det handler om akkurat den situasjonen Fuchs befant seg i. Fengslet, borte fra konen, sittende foran de høye herrene. Også andre dikt skrevet av Fuchs blir lest opp av avhørerne. Dette diktet skulle tjene som bevis på Fuchs' negative og feilaktige inntrykk av Stasi. Diktet ble lest opp avhører V den 4. august 1977.

V: Ihr Verhältnis zur Staatssicherheit kann als «gestört» bezeichnet werden, so möchte ich das einmal nennen. Bei einer Haussuchung in Jena fanden wir das folgende Gedicht liest:

ZÜGE DURCHQUEREN MICH / mit verschraubten Fenster / und schlagenden Türen
/ die Bäume nur Äste / die Brücken nur Tiefe / die Briefe nur Abschied / gelassen /
treten Beamte in die Kammer meines Herzens und lächeln.²⁴⁰

Stasi hadde funnet diktet ved en husransakelse hjemme hos Fuchs i Jena, og det ble lagt frem som et bevis på hans kritiske syn på Stasi. Allikevel ville avhører V at Fuchs skulle forklare hvilket syn han hadde på Stasi: «Könnten Sie nicht einmal schlicht und einfach sagen, was Sie von uns halten? Mit klaren, verständlichen Worten».²⁴¹ Avhøreren betegnet videre Fuchs sitt syn på Stasi som unormalt.

---

²³⁸ Ibid., 42

²³⁹ Ibid., 43.

²⁴⁰ Ibid., 142.

²⁴¹ Ibid.

Det siteres fra flere skjønnlitterære verk i teksten. De intertekstuelle avsnittene i boken knytter teksten an til andre kjente tekster og forfattere, som var mye lest i DDR. Den forfatteren som er mest brukt som referansepunkt i boken, er Bertolt Brecht (1898–1959). Brecht var en overbevist kommunist hele sitt liv. Da nasjonalsosialistene kom til makten i 1933 dro han i eksil, men senere returnerte han til DDR, hvor han var en av de mest fremtredende kunstnerne frem til sin død. Tekstene Fuchs siterer fra gir et bilde av hans sosialistiske, kommunistiske, politiske ståsted. Brechts lyrikk og teaterstykker konsentrerte seg rundt temaene kommunisme, klassekamp og didaktikk i kunsten.

I det følgende skal vi se nærmere på hvilke tekster det var Fuchs refererte til.

Den 22. november 1976 skal avhører I ha sagt at det var vanskelige tider og at forfatterforbundet i DDR kanskje kom til å bli oppløst som et resultat av det, slik det hadde blitt i Tsjekkoslovakia etter Praha-våren.²⁴² Han spøkte og viste til Bertolt Brechts dikt som handler om oppstanden i DDR 17. juni 1957 og foreslo at det enkleste ville være om regjeringen avsatte alle kunstnere og ansatte nye.²⁴³ Denne retorikken kan tjene som et eksempel på retorikken til styresmaktene i DDR. Protester skulle kveles, alle kritiske diskusjoner stoppes og opprør slås ned. Og de fleste virkemidler var tillatt. DDR var en stat som ikke fornyet seg eller innførte reformer på bakgrunn av innspill eller protester fra innbyggerne. Som vi var inne på i kapittel 1, var DDR en stat som handlet om å bevare og stabilisere, ikke å reformere og utvikle. Honeckers doktrine var for eksempel å sikre og stabilisere makten.

I Brechts dikt er forslaget at regjeringen oppløser folket og velger et nytt:

Die Lösung

Nach dem Aufstand des 17. Juni
Ließ der Sekretär des Schriftstellerverbands
In der Stalinallee Flugblätter verteilen
Auf denen zu lesen war, daß das Volk
Das Vertrauen der Regierung verscherzt habe
Und es nur durch verdoppelte Arbeit
zurückerobern könne. Wäre es da
Nicht doch einfacher, die Regierung
Löste das Volk auf und
Wählte ein anderes?²⁴⁴

Diktet ble publisert i samlingen *Buckower Elegien* i 1953, en diktsamling Brecht skrev etter oppstanden 17. juni. Diktet kan leses som en ironisk kommentar til de som etter

---

²⁴² Ibid., 35.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Brecht, Bertolt, «Die Lösung.» (*Buckower Elegien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986).

oppstanden mente at det var folkets ansvar å gjenvinne styresmaktenes tillit, og ikke omvendt. En parallell til hvordan forholdet mellom myndighetene og innbyggerne var i DDR. Det var folkets ansvar å vise sin lojalitet til staten. Innbyggerne hadde ansvar for å bevise at det var gode, sosialistiske innbyggere. Staten sitt ansvar for folket er mer uklart. I de 40 årene DDR eksisterte, opererte man med et omfattende fiendebildet. Overordnet hadde man et abstrakt fiendebilde av Vesten, kapitalismen. Men det mer konkrete fiendebildet var gjerne en fiende som kom fra egne rekker.

En annen referanse til Brecht, er avhører I sitt svar på spørsmålet til Fuchs om hvorfor han var arrestert, også hentet fra den første avhørsdagen:

Das hat Zeit, nur keine Hektik. Wie heißt es doch bei Brecht: «erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral».²⁴⁵

Resten av strofen er: «Denn wovon lebt der Mensch?»²⁴⁶ og er hentet fra musikalen *Tolvskillingsoperaen*, som Brecht skrev teksten til. Svaret til avhører I kan tjene som eksempel på det som er et gjentakende tema i boken, at rettssikkerheten manglet i DDR. Overordnet moral og lover og regler er statens eget prosjekt om selvopprettholdelse, som vi var inne på i avsnittet over. Fuchs videreformidler et inntrykk av at når man sitter på den riktige siden av bordet og har makten, er man unntatt for moral og juridiske forpliktelser, først måtte praktiske problemer løses, så kom moralen.

*Sie schlagen Ihre Gesetzbücher auf und spielen Schicksal, sie illustrieren Gefahren und versprechen dir deine baldige Vernichtung, die sie lachend oder lächelnd «Erziehung» nennen.*²⁴⁷

Det overordnede hensynet var å stoppe mulige fiender eller statsfiendtlig virksomhet. Lover og regler ble ignorert eller lovtekstene tjente som gummiparagrafer. De kunne tolkes og håndheves slik Stasi trengte. Som her:

V: «... Ihr Fall ist kompliziert, drei Monate reichen nicht aus. Ein Zettel genügt und der Staatsanwalt stimmt einer Verlängerung zu. Wir haben halt die Macht.»²⁴⁸

Sitatet over er fra da avhører V den 18. februar 1977 skal ha forklart hvordan den lovfestede 3 måneders tidsperioden før tiltale tas ut og rettsaken settes i gang, kan forlenges. I tillegg til utsagnene fra avhørerne som Fuchs gjengir, som viser at rettssikkerheten manglet, prøver Fuchs også å få frem brutaliteten hos avhørerne ved å

---

²⁴⁵ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 11

²⁴⁶ Musikken er skrevet av Kurt Weill og musikalen ble første gang oppført på Schiffbauerdamm Teater i Berlin i 1928.

²⁴⁷ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 53.

²⁴⁸ *Ibid.*, 97.

bruke referanser til lyrikk. Et eksempel er fra 25. november 1976. Avhører II har akkurat lest opp et av diktene Fuchs hadde skrevet til konen, Lilo. Vi følger Fuchs sine tanker i dette avsnittet:

«Man schlage Ihnen die Fressen mit schweren Eisenhämmern ein» / ich weiß jetzt, wann solche Worte gefunden werden / ich weiß jetzt, woher sie kommen / aus einem Schweigen / aus einem Stillhalten / aus einem Nicht-Zuschlagen / aus einem kleinen Frieden in einem großen Krieg/ aus einem Haß gegen den Haß / aus einer Schwäche und einer Trauer / und einem Schmerz / der sich nicht auf Herz reimt / der sich gar nicht reimt/ der sich nur festkrallt / an einem Stuhl / einem Tisch / einem Fenster / an einer Zeile: «Man schlage Ihnen die Fressen mit schweren Eisenhämmern ein» /aber es sind Menschen.²⁴⁹

Deretter sier avhører I:

I: Sehen Sie, wir haben alles hier. Schlägt mit der flachen Hand auf den Ordner: Schwarz auf weiß. Und Protokolle werden wir auch noch machen, als Beweismittel.²⁵⁰

Sitatet er hentet fra en av visene i *Tolvskillingsoperaen*, og hele verset er slik:

Man schlage ihnen ihre Fressen
Mit schweren Eisenhämmern ein.
Im Übrigen will ich vergessen
Und bitte sie, mir zu verzeihn.²⁵¹

I utsagnet til avhører I blir verbet slången også brukt. Det lager en sammenheng mellom sitatet fra Brecht og avhøret gjengitt av Fuchs. Sitatet kan tjene som en illustrasjon på hvilken makt Stasi kunne være villig til å ta i bruk. For Fuchs var situasjonen den at han ikke visste akkurat hva han var tiltalt for, han fikk ikke snakke med advokaten sin alene, han visste ikke hvor lenge han ville være fengslet, han visste ikke hva som skjedde med familien og vennene, men han visste noe om omfanget på innsatsen til Stasi for å få ham til å komme med innrømmelser og forandre politisk ståsted.

*Gehirnwäsche: Sie erzeugen eine wirkliche Gefahrensituation, in der deine Lebensinteressen in Frage gestellt werden, sie sperren dich ein und führen dich vor, und dann versuchen sie dir mit Hilfe verschiedener Methoden klarzumachen, daß auch die ferne Zukunft so aussieht wie diese düstere Gegenwart, wenn nicht.*²⁵²

For en leser av boka i dag kan nyansene i de politiske diskusjonene være vanskelige å oppdage. Fuchs arbeidet ikke for å avskaffe sosialismen, men for en reformert sosialisme.

---

²⁴⁹ Ibid., 43.

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Brecht, Bertolt, «Ballade, in der Macheath jedermann Abbitte leistet», fra *Tolvskillingsoperaen*.

Hentet fra:

http://www.magyarulbabeiben.net/works/de/Brecht,_Bertolt/Ballade,_in_der_Macheath_jedermann_Abbitte_leistet (Lesedato: 6.5.2013)

²⁵² Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 51.

Men denne holdningen var nok til at man ble stemplet som en fiende av staten. Vi skal se nærmere på et politiske innholdet i boken i det neste delkapitlet.

En siste referanse som vi skal se på fra Brecht, er strofen som er hentet fra diktet *Morgendliche Rede an den Baum Griehn*. Den 17. desember 1976 noterte Fuchs:

denk an den «Baum Griehn», den kein Sturm umwerfen konnte / denk an seine unerbittliche Nachgiebigkeit» / also: keinen Zusammenstoß / keinen Kampf / lächeln / prüfen / aktive Passivität / zurückziehen, um eine Niederlage zu verhindern.²⁵³

Denne dagen ble Fuchs plassert i en ny celle sammen med en person som presenterte seg som Jürgens fra Vest-Tyskland. Denne personen er en Zelleninformant som arbeidet på Stasis vegne. Fra nå av opplevde Fuchs å bli overvåket og presset døgnet rundt. Tankene hans som er gjengitt over, viser at han stålsatte seg, som treet i diktet til Brecht vet han at han må ri av stormen. For ikke å bli knekt måtte han føye seg, unngå kamp og være passiv. Han måtte bøye seg i vinden slik som treet gjorde.

Hele diktet er slik:

Morgendliche Rede an den Baum Griehn

1

Griehn, ich muß Sie um Entschuldigung bitten.
Ich konnte heute Nacht nicht einschlafen, weil der Sturm so laut war.
Als ich hinaus sah, bemerkte ich, daß Sie schwankten
Wie ein besoffener Affe. Ich äußerte das.

2

Heute glänzt die gelbe Sonne in Ihren nackten Ästen.
Sie schütteln immer noch einige Zähne ab, Griehn.
Aber Sie wissen jetzt, was Sie wert sind.
Sie haben den bittersten Kampf Ihres Lebens gekämpft.
Es interessieren sich die Geier für Sie.
Und ich weiß jetzt: einzig durch Ihre unerbittliche
Nachgiebigkeit stehen Sie heute morgen noch gerade.

3

Angesichts Ihres Erfolges meine ich heute:
Es war wohl keine Kleinigkeit, so hoch heraufzukommen
Zwischen den Mietskasernen, so hoch herauf, Griehn, daß
Der Sturm so zu Ihnen kann wie heute nacht.²⁵⁴

Dette diktet ble først publisert i lyrikksamlinger i 1926 og 1927. Brecht hadde skrevet diktene i perioden mellom 1916 og 1925, altså mot siste halvdel av 1. verdenskrig og i etterkant av den. Diktet illustrerer hvordan treet overlever stormen ved å gi etter.

---

²⁵³ Ibid., 73.

²⁵⁴ Bertolt, Brecht, «Morgendliche Rede an den Baum Griehn.» Hentet fra:
http://www.logospoetry.org/document.php?document_id=7849&code_language=DE (Lesedato: 6.5.2013)

Et annet sentralt poeng for Fuchs er menneskeverd. Vi skal nå se nærmere på hvordan han poengterer dette den første avhørsdagen, når jeg-personen i teksten gjengir et kort sitatet av lyrikeren og forfatteren Johannes Bobrowski (1917–1965). Bobrowski var en forfatter som ble publisert både i DDR og Vest-Tyskland og han så på seg selv som en tysk dikter, ikke en østtysk, selv om han bodde i DDR. Bobrowski stilte i sin poesi spørsmålet: *Wie muss eine Welt für ein moralisches Wesen beschaffen sein?*²⁵⁵

Fuchs presenterer utsagnet til avhører II ved å la jeg-fortelleren presentere Bobrowski og gjengi en variant av siste linje fra diktet *Das Wort Mensch*: /«... / Bobrowski, du bist tot, am Blindtarm gestorben / ‘wo Liebe nicht ist’ – und sie sprechen diese Worte aus:»

Så følger utsagnet til avhører II, som truet Fuchs til å gi opp kampen. Biermann er utvist og i løpet av noen uker skulle det ikke være tvil om at myndighetene igjen hadde sørget for ro og orden:

II: Was gibt's denn da zu glotzen? Sie sind bei der Stasi, Fuchs, und das hier ist meine Schnauze, wie der Biermann sagt. Und jetzt packen Sie aus. Biermann ist im Westen, den holt ihr nicht zurück. Unterschriften hin und her, in vier Wochen ist Ruhe.»²⁵⁶

Hele diktet til Bobrowski, med tittelen *Das Wort Mensch* er slik:

Das Wort Mensch
Das Wort Mensch, als Vokabel
eingeordnet, wohin sie gehört
im Duden:
zwischen Mensa und Menschengedenken

Die Stadt
alt und neu
schön belebt, mit Bäumen
auch
und Fahrzeugen, hier

hö'r ich das Wort, die Vokabel
hö'r ich häufig, ich kann
aufzählen von wem, ich kann
anfangen damit

Wo Liebe nicht ist, sprich das Wort nicht aus.²⁵⁷

---

²⁵⁵ Fix, «Widerständige Sprache in der Literatur der DDR am Beispiel Jürgen Fuchs», 92.

²⁵⁶ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 14.

²⁵⁷ Bobrowski, Johannes, *Das Wort Mensch*. Hentet fra: <http://www.lutzgoerner.de/get/shows/117.pdf> (Lesedato: 9.5.2013)

Fuchs viste også til bøker av Franz Kafka for å beskrive motløsheten han opplevde, og for å illustrere hvordan det føltes å være innesperret. Sitatet under er også hentet fra den første avhørsdagen:

... /hier hocken sie / «Das Schloß» / «Der Prozeß» / Kafka, du hast es geahnt / und wir erleben es / nur die «Verwandlung» gelingt nicht / du bleibst ein Mensch und starrst diese Türen an / und läufst im Eilschritt dieser Uniform nach / hier hocken sie.²⁵⁸

Fuchs er fanget i et nett som hovedpersonene i Kafkas romaner. Han kjempet mot en usynlig og på mange måter uangripelig overmakt. Sitat viser oss hvordan Fuchs sitter fast i fengsel og fast i avhørssituasjonen. Som vi var inne på i kapittel 2, var man i fengselet under konstant overvåkning, og de eneste andre menneskene man hadde å forholde seg til var de ansatte i fengselet. Fuchs beholdt håpet om å bli løslatt etter den første avhørsdagen. Han beskriver hvordan det var nødvendig å beholde håp om løslatelse, samtidig som det kunne være farlige tanker å ha alene på cellen. Fengselet, eller cellen, var hjemmet hans. Han hadde ingen skjulesteder, ingen steder å søke tilflukt for å være trygg. Disse tankene avslutter den første dagen med nedtegnelser fra fengselet:

... / die Tiere haben Höhlen und die Vögel unter dem Himmel haben Nester.²⁵⁹

Sitatet er hentet fra Bibelen, Lukas kapittel 9, vers 57–58. Hele bibelverset er slik:

Und sie gingen in einen anderen Markt. Es begab sich aber, da sie auf dem Wege waren, sprach einer zu ihm: Ich will dir folgen, wo du hin gehst. Und Jesus sprach zu ihm: Die Füchse haben Gruben, und die Vögel unter dem Himmel haben Nester; aber des Menschen Sohn hat nicht, da er sein Haupt hin lege.²⁶⁰

Et poeng det kan være verdt å legge merke til, er ordspillet mellom *die Füchse* i diktet og etternavnet til Jürgen *Fuchs*. Men revene i verset har, i motsetning til mennesket, et trygt sted å hjemme seg.

I *Vernehmungprotokolle* har vi sett på at Fuchs' skrivestil bærer preg av at han var lyriker. Flere passasjer i boken kan leses som poesi og står i skrap kontrast til avhørene som er gjengitt. Avhørene er gjengitt nesten som teaterscener med sceneanvisninger. De skjønnlitterære virkemidlene som er brukt i boken tydeliggjør en stemningen av hovedpersonens forvirring, usikkerhet, redsel og motløshet og avhørernes bruk av psykisk terror.

---

²⁵⁸ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 19.

²⁵⁹ Ibid., 22.

²⁶⁰ Lukas, kapittel 9, Det nye testamentet. Hentet fra: http://www.bibel-online.net/buch/luther_1912/lukas/9/. (Lesedato 17.8.2012)

Vi innledet dette delkapitlet med et dikt fra *Tagesnotizen* som kommenterer fengselsoppholdet. Diktet som avrunder delkapitlet, også hentet fra *Tagesnotizen*, kommenterer derimot tiden etter løslatelsen:

DAS SCHLIMME ist nicht
In einer Zelle zu sitzen
Und verhört zu werden

Erst danach
Wenn du wieder vor einem Baum stehst
Oder eine Flasche Bier trinkst
Und dich freuen willst
Richtig freuen
Wie vorher

Erst dann²⁶¹

Vernehmungsprotokolle – en politisk tekst

Ser man på det tekstformale i *Vernehmungsprotokolle*, slik vi gjorde i forrige delkapittel, kan teksten leses som både en skjønnlitterær og til tider poetisk tekst. I det påfølgende delkapitlet skal vi rette mer fokus mot den delen av teksten som er preget av å være dokumentarisk. Vi skal se nærmere på noen av dialogene, som Fuchs har gjengitt fra ulike avhør, som berører politiske temaer.

I kapittel 2 så vi på forholdene i fengselet Hohenschönhausen. Fuchs' tekst viser hvordan den utstrakt bruken av psykisk terror var satt i system. De ansatte manipulerte de innsatte ved å tilby tjenester, lyve og bytte mellom en vennlig og ubehagelig oppførsel. De kunne komme med trusler. De utnyttet at fangene kunne være utmattet av for lite søvn. Man levde i en verden strippet for stimuli. Mange ble forvirret, usikre og slet under de uforutsigbare forholdene. Det var en tilværelse preget av ensomhet og isolasjon. Eller, man ble tvunget til å dele celle med en annen person som arbeidet som informant (Zelleninformant), som Fuchs ble:

Allein sein, obwohl du nicht allein bist: Vor der Zellentür gehen sie auf und ab und sehen mit einem Auge herein. Du hörst ihre Schritte, ihre Schlüssel, du spürst ihren Blick. Um dich Mauern und verschlossene Türen, die nicht schützen, sondern ausliefern, in einer Örtlichkeit festhalten, in der du kein Versteck findest, keine Möglichkeit, dich ihren Blicken und Absichten zu entziehen.²⁶²

Vi skal nå se nærmere på hvilke forhold som var opptakten til at Fuchs ble arrestert.

Fuchs gikk med på å forlate DDR etter press. Innbyggere som man ikke klarte å

---

²⁶¹ Fuchs, *Tagesnotizen*, 10.

²⁶² Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 27.

presse til å forlate landet risikerte å bli utvist ved tvang, som Wolf Biermann.²⁶³ Fremgangsmåten med tvangsutvisning kunne minne om den nasjonalsosialistiske praksisen med deportasjon, og ble derfor ikke en etablert løsning.

Planen om å få utvist Wolf Biermann var i gang allerede i 1970. Man ventet på en gunstig anledning til å gjennomføre utvisningen, og den kom når bedriften IG Metall i Vest-Tyskland inviterte Biermann til å komme og holde en konsert der. På konserten kom Biermann med forsiktige, kritiske kommentarer om partiet SED og det ledelse, men han kommenterte ikke sosialismen som sådan.²⁶⁴ Han ville på ingen måte risikere å bli nektet innreise til DDR igjen, og formulerte seg derfor veldig forsiktig. Biermann fulgte med andre ord samme fremgangsmåte som mange andre DDR-forfattere: Noen utvalgte detaljer ble kritisert, men ellers var det bare bifall som ble uttrykt. Feilgrepene til myndighetene kunne ikke bare bli oversett, men kritikk ble alltid etterfulgt av en kommentar om at sosialismen var løsningen. Kritikk fra den selverklærte sosialisten Biermann ble imidlertid langt farligere for SED enn kritikk fra noen de kunne avfeie som en kapitalistisk klassefiende, og han ble nektet innreise da han dro tilbake til DDR.

Mange kunstnere protesterte offentlig mot utvisningen av Biermann. Det var den første organiserte protesten SED møtte siden opprøret i 1953. 17. november møttes en gruppe forfattere hjemme hos forfatteren Stephan Hermlin og skrev en erklæring:

Wolf Biermann war und ist ein unbequemer Dichter, das hat er mit vielen Dichtern der Vergangenheit gemein. Unser sozialistischer Staat, eingedenk des Wortes aus Marxens «18. Brumaire», demzufolge die proletarische Revolution sich unablässig selbst kritisiert, müsste im Gegensatz zu anachronistischen Gesellschaftsformen eine solche Unbequemlichkeit gelassen nachdenkend ertragen können.

Wir identifizieren uns nicht mit jedem Wort und jeder Handlung Biermanns und distanzieren uns von Versuchen, die Vorgänge um Biermann gegen die DDR zu missbrauchen. Biermann hat selbst nie, auch nicht in Köln, Zweifel darüber gelassen, für welchen der beiden deutschen Staaten er bei aller Kritik eintritt. Wir protestieren gegen seine Ausbürgerung und «und bitten darum, die beschlossene Maßnahme zu überdenken.»²⁶⁵

Selv om de som underskrev erklæringen identifiserte seg med «vår sosialistiske stat» var reaksjonene til SED, og partitro forfattere, voldsomme. Med erklæringen ble ikke bare en

---

²⁶³ Det kan nevnes at faren til Biermann var jøde og kommunist. Han ble plassert i konsentrasjonsleir under 2. verdenskrig og ble henrettet der. Som for mange andre innbyggere i DDR hang Biermanns tro på sosialismen sammen med ønsket om å ta avstand fra nazismen og bygge et nytt samfunn. Men allikevel endte han opp med å være uønsket som borger i DDR.

²⁶⁴ Zimmermann, Hans Dieter, «Die Biermann-Ausbürgerung und ihre Folgen.» (Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. 11/2007. Hentet fra: http://www.kas.de/wf/doc/kas_12333-1522-1-30.pdf?090409113804. Lesedato 26.9.2012), 3.

²⁶⁵ Ibid., 5.

viss grad av meningsfrihet forlangt, men det som var enda mer alvorlig var at regjeringen ble bedt om å gjøre om på en beslutning, og ikke utvise Biermann. Erklæringen ble gitt til avisen *Neue Deutschland* og til to vestlige pressebyråer. *Neue Deutschland* lot være å publisere erklæringen.²⁶⁶ De som underskrev erklæringen var Sarah Kirsch, Christa Wolf, Gerhard Wolf, Volker Braun, Fritz Cremer, Franz Fühmann, Stephan Hermlin, Stefan Heym, Günter Kunert, Heiner Müller, Rolf Schneider og Gerhard Wolf, og senere Erich Arendt og Jurek Becker.²⁶⁷ I løpet av få dager protesterte over hundre forfattere og kunstnere mot regjeringens beslutning. Man hadde regnet med at saken ville få stor oppslutning i Vest-Tyskland, men ikke at så mange ville protestere i DDR. Flere forfattere føyet seg til protesten, som Jürgen Fuchs, Robert Havemann, Manfred Krug, Ulrich Plenzdorf, Klaus Schlesinger, Eva Maria og Nina Hagen.²⁶⁸

Biermann forstsatte karrieren sin som visesanger i Vesten. I visene sine kritiserte han styret og politikken i DDR, og han brøt med sin tidligere sosialistiske overbevisning. Frem til da hadde han, som mange andre dissidenter, beholdt troen på et sosialistisk og kommunistisk samfunn.

Som vi var inne på i kapittel 1 og 2, strammet myndighetene inn kontrollen i etterkant av utvisningen og protestene mot den. Fuchs var en av dem som ble berørt av dette. Allerede første avhørsdagen, 19. november 1976, blir den «kontrarevolusjonære» situasjonen kommentert av avhører II:

Und mit dieser konterrevolutionären Situation hier werden wir schon fertig, keine Angst, wir haben schon ganz andere Zeiten erlebt. Und einen Vorteil hat diese Geschichte: Die Herren Künstler haben wenigstens mal ihr wahres Gesicht gezeigt.²⁶⁹

Und Sie haben Pech, jetzt fällt alles durch ein besonderes Prisma, jetzt haben wir unsere Vollmachten. Ich kann Ihnen nur so viel sagen: Wenn Sie hier nur rumhocken und nicht klar sagen, was Fakt ist, und heute Abend geht irgendwas los, Gnade Ihnen Gott, da werden wir eklig.²⁷⁰

Avhørerne ønsket å få opplysninger fra Fuchs om eventuelt nye aksjoner eller protester som var planlagt og hvem som var involvert. Myndighetene arbeidet også for å få intellektuelle til å nyansere protestene offentlig. Det skulle de også komme til å be Fuchs om. 21. november 1976 viste avhører I Fuchs avisen *Neue Deutschland*, for å tilkjenne at utvisningen av Biermann ble offentlig diskutert:

---

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Ibid., 6.

²⁶⁸ Ibid.

²⁶⁹ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 14.

²⁷⁰ Ibid.

Lesen Sie mal. Legt mir eine Seite auf den Tisch, Überschrift: «*Wir sind es gewohnt mitzudenken*» – *Stellungnahmen zur Aberkennung der Staatsbürgerschaft Biermann*»: Na, was sagen Sie dazu?²⁷¹

Avhører I leste et utdrag fra erklæringen høyt, som den partitro forfatteren Hermann Kant hadde skrevet. Avhører I mente Kant hadde formulert seg forbilledlig nyansert, og sa videre:

I: Herr Fuchs, legen Sie sich lieber nicht so fest, Sie brauchen jetzt eine flexible Haltung, sonst wird Ihre Lage immer schlimmer. Sie sind im Gefängnis, denken Sie daran. Ihre reden hört keiner, sie müssen jetzt klug sein, denken Sie darüber nach, ich meine es gut, überdenken Sie Ihre Position zu Biermann, das könnte Sie vielleicht retten.²⁷²

Fuchs ble spurt om å skrive en erklæring for å nyansere den tidligere støtten han hadde gitt til protestene mot utvisningen. Hans respons om at det måtte være en vits, ble besvart med:

I: Nein, ganz und gar nicht, hören Sie zu: Eine differenzierte Wertung, keinen Lobgesang über die Ausbürgerung, das erwarten wir gar nicht, differenziert muß es sein: daß dieser Kölner Auftritt taktisch unklug war, zu scharf, zu, Beispiel.²⁷³

Deretter presiserte avhører I at en «Stellungnahme» fra Fuchs bare var troverdig om han ikke lenger var i fengsel. Grunnen var ærlig nok: «Sonst sieht das ja wie eine Erpressung aus.»²⁷⁴ Fuchs fikk beskjed om å overveie dette til neste dag. 22. november 1976, den påfølgende dagen, var dette Fuchs sitt svar:

Ja, ich habe mir überlegt, daß ich bereits eine Stellungnahme abgeben habe, öffentlich, indem ich mich wie viele andere dem Protest der dreizehn Berliner Künstler angeschlossen habe. Ich fordere die Rücknahme der Ausbürgerung Biermanns. Wenn Sie wollen, formuliere ich gern eine Stellungnahme solchen Inhalts.²⁷⁵

Fuchs fornyet sin støtte og avhører I konkluderte med at Fuchs trengte litt mere tid ...

Avhører III prøvde en annen taktikk; han lovpriste Biermann, hans poesi og hans musikalske egenskaper og spurte Fuchs: «Biermanns Ausbürgerung ist ein schwerer Verlust für die Literatur und Kunst der DDR, das ist doch Ihre Meinung, nicht?»²⁷⁶

Deretter forsvarte han myndighetenes politikk ved å si:

Aber hat nicht der VIII. Parteitag auch für Biermann ganz neue Perspektiven eröffnet? Machten nicht Verleger mit Sensibilität und weitem Horizont Angebote? Führten nicht Parteifunktionäre bis hinauf zum Politbüro verständnisvolle und aussöhnungsbereite

---

²⁷¹ Ibid., 31.

²⁷² Ibid., 32.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid., 33.

²⁷⁵ Ibid., 34.

²⁷⁶ Ibid., 59.

Gespräche mit ihm? Er hat alles zurückgewiesen oder gar nicht darauf reagiert.²⁷⁷

Avhører I refererte her til den tilsynelatende liberaliseringen av kulturpolitikken som var på begynnelsen av 1970-tallet, og som fulgte maktvekslingen fra Ulbricht til Honecker. Men, som beskrevet i kapittel 1, var oppmykningen av kulturpolitikken nøye kontrollert og styrt av myndighetene.

Vi kan ut av de hittil gjengitte avhørene lese at målet til Stasi var å tvinge innbyggerne som hadde opptrådt som «upolitiske innbyggere», og hadde drevet med statsfiendtlig virksomhet, til å trekke tilbake tidligere uttalelser. Skaden var skjedd, Stasi hadde ikke klart å stoppe dem i forkant, nå kunne de bare tvinges til å trekke uttalelsene tilbake, eller nyansere de.

Fuchs ble på den første avhørsdagen anklaget for § 220 «Staatsverleumdung».²⁷⁸

§ 220 Öffentliche Herabwürdigung

Wer in der Öffentlichkeit die staatliche Ordnung oder staatliche Organe, Einrichtungen oder gesellschaftliche Organisationen oder deren Tätigkeit oder Maßnahmen herabwürdigt, wird mit Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren oder mit Verurteilung auf Bewährung, Haftstrafe, Geldstrafe oder mit öffentlichem Tadel bestraft.

Ebenso wird bestraft, wer Schriften, Gegenstände oder Symbole, die geeignet sind, die staatliche oder öffentliche Ordnung zu beeinträchtigen, das sozialistische Zusammenleben zu stören oder die staatliche oder gesellschaftliche Ordnung verächtlich zu machen, verbreitet oder in sonstiger Weise anderen zugänglich macht.

Ebenso wird bestraft, wer in der Öffentlichkeit Äußerungen faschistischen, rassistischen, militaristischen oder revanchistischen Charakters kundtut oder Symbole dieses Charakters verwendet, verbreitet oder anbringt.

Wer als Bürger der Deutschen Demokratischen Republik die Tat nach Absatz 1 oder 3 im Ausland begeht, wird mit Freiheitsstrafe bis zu fünf Jahren, Verurteilung auf Bewährung oder mit Geldstrafe bestraft.²⁷⁹

§ 220 hadde en strafferamme på fem år.²⁸⁰ Fuchs nektet for anklagen. Etersom Fuchs nektet for anklagene som ble fremmet mot ham, ble de mer og mer alvorlige og strafferammen høyere. Dagen etter var anklagen § 106 «staatsfeindliche Hetze», andre ledd. Strafferammen var fra to til ti år.²⁸¹ Senere ble anklagen mot Fuchs endret av avhører V til også å omfatte § 107 «staatsfeindliche Gruppenbildung».²⁸²

---

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ Ibid., 12.

²⁷⁹ Ministerium der Justiz (1986): *Strafgesetzbuch sowie angrenzende Gesetze und Bestimmungen. Textausgabe*. (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1986).

²⁸⁰ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 24.

²⁸¹ Ibid., 24.

²⁸² Ibid., etterord av Hubertus Knabe, 170.

Nach Paragraph 107 des Strafgesetzbuches wurde in der DDR mit Freiheitsstrafe von zwei bis zu acht Jahren bestraft, wer eine Gruppe angehörte, die sich eine staatsfeindliche Tätigkeit zum Ziele setzte; wer eine solche Gruppe bildete oder organisierte, bekam drei bis zwölf Jahre.²⁸³

Da var den mulige strafferammen oppe i tre til tolv år. Anklagene mot Fuchs forandret seg uten at det ble lagt frem bevis mot ham. Tilgangen til advokat ble også nøye styrt og det var ikke mulig å ha samtaler med advokat uten å være under oppsyn av ansatte i fengselet.

I avhør den 30. november 1976 kom det frem, fra avhører III, at Stasi anså Fuchs som en del av dissidentbevegelsen:

Vielleicht können Sie auch das verstehen: Nach den ganzen Geschichten mit Biermann, Havemann und Kunze und anderen stehen wir auf dem Standpunkt, daß wir einfach keine weiteren Dissidenten gebrauchen können.²⁸⁴

Myndigheten ønsket ro, og ingen protester, for å gjenopprette den kontrollen over samfunnet man var redd man hadde mistet eller kunne komme til å miste. Situasjoner hadde blitt ukontrollerbare tidligere, fordi man ikke fikk stoppet dem i tide, som 17. juni-opprøret i 1953, eller oppstanden i Ungarn 1959 og Praha-våren i 1968.

Fuchs avviste imidlertid at han var en dissident: «Ich bin kein Dissident.»²⁸⁵

Det er umulig å svare på hvorfor han benektet dette. I kildene til denne avhandlingen blir han omtalt som en av de fremste dissidentene fra denne perioden. Men kanskje så han ikke på seg selv som en dissident, men en som kun prøvde å bidra til en politisk kursveksling? Eller kanskje var det for å slippe unna anklagene som ble rettet mot ham? Han ble i hvert fall ikke trodd. 18. desember 1976 sa avhører III til Fuchs:

Ihre künstlerischen und politischen Auffassungen interessieren uns sehr. Sie gehören ja nicht zum Kreis der «Sympathisanten», sondern sozusagen zum «harten Kern» der DDR-Opposition.²⁸⁶

Etter Stalins død i 1953 var det mange som søkte etter nye idealer, og på universitetene fant heftige debatter sted. Ernst Bloch og Robert Havemann ledet an en opposisjon som ble kalt «dritte Weg».²⁸⁷ Denne opposisjonen var antistalinistisk, men ikke antikommunistisk. Den var imot kapitalismen, men også imot maktstrukturene i DDR og i Sovjetunionen.

---

²⁸³ Ibid., 171.

²⁸⁴ Ibid., 55.

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ Ibid., 75.

²⁸⁷ Weber, *Die DDR 1945–1990*, 48.

Fuchs var nær bekjent av både Biermann og Havemann. Som vi var inne på i kapittel 1 var Havemann en talsmann for teorien om en demokratisk kommunisme i DDR, og han kritiserte SEDs ledende diktatoriske og byråkratiske rolle ut ifra en marxistisk posisjon.

19. november 1976 snakket avhører II nedsettende om Havemann for å provosere Fuchs, noe han klarte: «... der kleine ist entsetzt, wenn ich was über den größten Philosophen aller Zeiten sage, ohne den die DDR verloren wäre. Robert, der Antifaschist, der große Kommunist.»²⁸⁸ Det viste seg at avhøreren tidligere hadde avhørt Havemann, og at Havemann hadde gjengitt avhøret i boken *Fragen, antworten, Fragen. Aus der Biographie eines deutschen Marxisten*. Boken var en selvbiografi som ble utgitt i 1970.

Fuchs gjengir hva han tenkte om Stasis forhold til Havemann: «Robert Havemann ist ihr Alptraum/was für ein Haß/ selbst hier/ in der «Zentrale», wo sie sicher sind/ ... »²⁸⁹ Stasi ville ha opplysninger om Havemann av Fuchs. 30. november 1976 sa avhører IV følgende:

IV: Nun, wir wollen nicht lange undeutlich sprechen, uns interessieren zuerst einige Sachverhalte und Hintergründe im philosophischen Wirken von Professor Doktor Havemann.²⁹⁰

Ved å innhente enorme mengder opplysninger om alle potensielle fiender kunne Stasi, på vegne av SED, sikre stabiliteten i samfunnet og at SED satt trygt med makten.

Vi kan si at SED sikret makten sin hovedsakelig på tre måter. For det første skulle Stasi og justisvesenet stoppe alle som ville forandre det politiske systemet i DDR. Denne gruppen var ikke stor, så det var mulig å føre en nøye kontroll. For det andre praktiserte myndigheten en slags nøytralisering av innbyggerne som var «upolitiske». Innbyggere som verken var motstandere eller tilhengere ble nøytralisert etter som velstanden økte og man hadde et visst personlig frirom.²⁹¹ Den siste måten SED sikret makten på var gjennom ideologi. Spesielt viktig var det å nå ungdommene, som man gjorde gjennom skolevesenet og alle ungdomsorganisasjonene. Som vi så på i kapittel 1 tjente sosialismen som selve grunnlaget for at DDR skulle eksistere.

Fuchs var i gruppen av «upolitiske» innbyggere, og ble derfor fengslet. «... Ja, Sie sind ein Feind des Friedens und des Sozialismus. Die Stunde der Wahrheit ist

---

²⁸⁸ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 14.

²⁸⁹ Ibid., 40.

²⁹⁰ Ibid., 55.

²⁹¹ Weber, *Die DDR 1945–1990*, 41.

gekommen.»²⁹² I tekstene sine problematiserte Fuchs både at innbyggerne manglet personlig valgfrihet og han protesterte mot SEDs politiske ideologi, men han var ingen fiende av sosialismen.

I fengsel er man plassert i en rolle hvor man var fratatt all makt. Fuchs prøvde å beholde noe personlig makt ved å nekte å svare på spørsmål. Det var kanskje et av få virkemidler han hadde for å kontrollere situasjonen, uten at han samtidig forverret den. I avhør 18. februar 1977 legger ikke avhører V skjul på hvilken makt han, det vil si staten, har:

«V: ... Wir haben halt die Macht.

Wer wir?

V: Der Staat, das Ministerium für Staatssicherheit, das Untersuchungsorgan, in diesem Fall: ich.

Sie sind der Staat.

V *lächelnd*: ‘Der Staat – das sind wir’, eine Lösung aus der guten alten Ulbricht-Zeit. Aber Fakt ist. Ich sitze hier nicht als irgendein Diskussionspartner, sondern als Angehöriger eines Ministeriums, insofern gehöre ich zum ‘Staat’».²⁹³

Avhører V tydeliggjør igjen her at staten var til for staten, ikke for innbyggerne og at statens makt skulle bevares og sikres. Han fortsetter med å bruke Praha-våren som eksempel på hvordan motstand kan slås ned på og at myndighetene vil gjøre alt for å unngå en liknende situasjon i DDR. Opprør skulle stoppes før de ble ført ut i live. Motstandere av systemet skulle derfor fanges opp før de fikk gjennomført protester. Fuchs ble med andre ord antakeligvis fengslet fordi myndighetene fryktet hva han kunne komme til å gjøre, ikke nødvendigvis for hva han inntil fengslingen hadde gjort:

V: ... In der CSSR hat es geklappt 68. Wie es ausgegangen ist, wissen Sie. Natürlich sind Panzer kein Argument, aber Argumente kommen gegen Panzer nicht an. Wir sind gewarnt. Wir wissen jetzt, wie es losgeht. Und weil wir das wissen, sitzen Sie zum Beispiel hier.»²⁹⁴

I de neste avsnittene skal vi i grove trekk se på hvordan østtyske forfattere forholdt seg til myndighetens sosialistiske prosjekt. Fuchs tilhørte den generasjonen av østtyske forfattere som i sine tekster viste at gapet mellom ideal og virkelighet bare økte og økte. 25. november 1976 sa Fuchs dette da han ble avhørt av avhører I: «Es ist doch die

---

²⁹² Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 135.

²⁹³ *Ibid.*, 97.

²⁹⁴ *Ibid.*, 98.

Widersprüchlichkeit unserer kleinen Welt und vor allem die Hoffnung vieler Menschen auf wirklichen Sozialismus, die durchaus verhetzend wirkt. Im besten Sinne.»²⁹⁵

Vi kan dele inn de fire første generasjonene av forfattere i DDR slik: Den første generasjonen ble født frem til 1915 og var ofte antifascister som enten hadde levd i eksil eller havnet i fengsel eller konsentrasjonsleir under 2. verdenskrig, og deretter kom de til den sovjetiske sonen (SBZ) / DDR. Den neste generasjonen var født mellom 1915 og 1930 og hadde enten opplevd krigen som ungdom eller barn, og nesten utelukkende naivt og begeistret sluttet opp om den. Den tredje generasjonen var født fra og med begynnelsen av 1930-årene, for unge til å selv kunne være fascister, men hadde fått med seg krigens siste dager.²⁹⁶ Disse tre generasjonenes intellektuelle og forfattere hadde i store trekk det til felles at de så på seg selv som sosialister. Videre anså de at litteraturen skulle ha et moralsk oppdrag, og den skulle lære leseren om samfunnet.²⁹⁷ Tidligere i kapitlet er Bertolt Brecht og Johannes Bobrowski nevnt. De kan begge tjene som eksempel her. Forfattere i DDR holdt dessuten, til forskjell fra de andre østblokklandene og Russland, fast på ideen om et utopisk sosialistisk samfunn minst frem til midten av 1970-årene.

Der oppositionelle Diskurs in der DDR ist und bleibt lange ein innermarxistischer. Das unterscheidet die DDR(-Literatur) fundamental von systemkritischer Literatur in den anderen Ostblockländern, vor allem von Polen und Russland, wo ganz anders geprägte Gegenkulturen der Dissidenz entstand als in der DDR.²⁹⁸

Emmerichs syn er at forfattere født etter 1950 (Jürgen Fuch ble født i 1950) brøt med det synet de tre foregående generasjonene hadde hatt. Dette var en DDR-generasjon som kun hadde sett Vesten på tv. De var født inn i sosialismen og hadde ikke opplevd et annet politisk styresett i sine liv.²⁹⁹ I forordet til *Gedächtnisprotokolle* skriver Wolf Biermann i 1977: «Fuchs ist ein unvermischtes DDR-produkt. Den Westen kennt er nicht.»³⁰⁰

Denne 4. generasjonen av kritiske forfattere, intellektuelle og dissidenter formulerte til å begynne med sine protester mot DDR ut i fra en verdiforestilling om en utopisk og sann sosialisme.³⁰¹ Men protestene mot at sosialismen i DDR ikke fulgte den riktige utviklingen, og at kursen burde justeres, eskalerte i 1960-årene. Gapet mellom ideal og

---

²⁹⁵ Ibid., 94.

²⁹⁶ Emmerich, «DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch», 49.

²⁹⁷ Ibid., 50.

²⁹⁸ Ibid.

²⁹⁹ Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, 404.

³⁰⁰ Fuchs, *Gedächtnisprotokolle. Mit Liedern von Gerulf Pannach und einem Vorwort von Wolf Biermann*, 7.

³⁰¹ Emmerich, «DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch», 51.

virkelighet vokste. Etter utvisningen av Biermann i 1976 og fengslingene, utvisningene og andre tiltak fra myndighetene som fulgte, var det ikke lenger mulig å innta en rolle som både representant for og opposent til DDR.

Selv om Fuchs var del av dissidentbevegelsen og skrev tekster som var kritiske til det østtyske samfunnet protesterte han ikke mot at DDR skulle være et sosialistisk land. Biermann skrev dette om Fuchs i forordet til *Gedächtnisprotokolle*, i 1976:

Jürgen Fuchs ist Kommunist. Er polemisiert gegen Mißstände in der DDR aus einer linken, einer aufbauenden Position. ... er weiß, daß nur eine kommunistische, eine radikale Kritik an der DDR wirklich solidarisch sein kann.³⁰²

Biermann mente at Fuchs kritiserte for å forbedre, eller bidra til en kursveksling. Akkurat det var også argumentet til Fuchs da han meldte seg i SED også.

I avhør fikk Fuchs tillatelse til å skrive et brev til Dr. Berger, som han ville skal være forsvareren hans. Brevet underskrev han med: mit sozialistischem Gruß. Avhører I leste brevet og kommenterte hilsenen på følgende måte: «I: Aus der U-Haft mit ‘sozialistischem Gruß’, soll das eine Provokation sein?»³⁰³

Avhøret ble til en diskusjon og hvem som kunne kalle seg sosialist. Avhørerne mente Fuchs var en statsfiende, da kunne han ikke samtidig være en sosialist, og Fuchs mente at en diktatorisk myndighet (her: de ansatte i fengslet) ikke samtidig kunne være sosialistisk.

Sozialismus hat für mich wenig mit dieser Haftanstalt zu tun, wenig auch mit Ihnen, aber viel mit Menschen wie Dr. Götz Berger, der in Spanien kämpfte und auch in diesen Tagen weiß, was ein Genosse tun muß.³⁰⁴

Götz Berger var jurist og hadde vært forsvareren til Havemann.

25. november 1976 kommenterte Fuchs motsetningen mellom den reelle sosialistiske politikken til DDR og den forespeilte sosialistiske politikken: «Es ist doch die Widersprüchlichkeit unserer kleinen Welt und vor allem die Hoffnung vieler Menschen auf wirklichen Sozialismus, die durchaus verhetzend wirkt. Im besten Sinne.»³⁰⁵ Som svar på dette fikk Fuchs beskjed av avhører I at han ikke hadde noen mulighet til å komme unna med slike argumenter, «so leicht werden Sie mich nicht

---

³⁰² Fuchs, *Gedächtnisprotokolle. Mit Liedern von Gerulf Pannach und einem Vorwort von Wolf Biermann*, 8.

³⁰³ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, 27.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Ibid., 41.

los, ...».³⁰⁶ Fuchs kommenterte på sin side: «Das ist nicht ihr Land, die DDR gehört nicht der Staatssicherheit.»³⁰⁷ Han fikk til svar fra avhører I at: «Wir sind ein Organ dieses Staates.»³⁰⁸ Avhøret utviklet seg til å bli en kamp om hvem av dem landet DDR tilhørte. Fuchs argumenterte videre:

Ein Organ, ja. Es ist schlimm: Wenn ich den Gang entlangkomme und diese endlose Reihe von Türen sehe ... was machen Sie denn hier, wer hat Ihnen denn gesagt, daß das richtig ist, was Sie hier tun ... und Sie wagen es, sich «Genosse» zu nennen.³⁰⁹

Fuchs stilte igjen og igjen spørsmål om hvilken rett Stasi hadde til å holde ham, og de andre innsatte, i fengsel. Argumentene til avhørerne gjengitt i teksten er ikke særlig gode. Enkelt sagt er argumentene Fuchs gjengir av typen: Fordi vi kan, fordi vi bestemmer. I ettertid ville de kanskje svart: Fordi det var jobben vår. Vi gjorde som vi fikk beskjed om.

Uten at Fuchs kunne vite det, skulle (i hvert fall deler av) denne fremtidsvisjonen bli virkelighet ca. 15 år senere.

Wenn ich könnte, wie ich wollte, würde ich dieses geheime Haus zur Besichtigung freigeben, jeder könnte sich dann davon überzeugen, daß sich Zellen und Hinterzimmer vielleicht doch nicht so gut für den Aufenthalt von Menschen eignen, wie das von Polizei und Geheimdienst angenommen wird. Und Sie würde ich in einen Betrieb führen, dort könnten Sie in einer Arbeitsversammlung berichten, welche interessante Tätigkeit Sie ausgeübt haben, mit welchen Methoden und so weiter.³¹⁰

Når avhører I svarte at dette er «nicht anderes als die Diktatur des Proletariats in Aktion.»³¹¹, angrep Fuchs tilbake:

Und das ist für mich das Schlimmste: Daß Sie die Stirn haben, solche Begriffe zu verwenden, daß Sie es wagen, das Vokabular des Marxismus zu gebrauchen, daß Sie versuchen, Ihre Spinnenwelt in eine Beziehung zu arbeitenden Menschen zu setzen. Ich spreche Ihnen ab ...³¹²

Avhørerne holdt seg til sin retorikk: som del av et statlig organ forsvarte de det sosialistiske systemet. Fuchs ønsket en kursveksling, og orienterte seg derfor mot kommunistiske partier i Vest-Europa. Eurokommunistene gikk inn for en demokratisering av de kommunistisk styrte statene og mere uavhengighet fra Moskva, og

---

³⁰⁶ Ibid., 45.

³⁰⁷ Ibid.

³⁰⁸ Ibid.

³⁰⁹ Ibid.

³¹⁰ Ibid., 98.

³¹¹ Ibid., 46.

³¹² Ibid.

sto slik sett langt unna SED sin politikk.³¹³ Mange intellektuelle og opposisjonelle støttet ideen om eurokommunisme. På den IX. partidagen til SED i 1976 ble ideen som vest-europeiske kommunister kjempet for, å reformere kommunismen, i midlertid avvist. I stedet ville man fortsette å følge ledelsen fra Moskva. Men SED ønsket ikke å bryte kontakten med de vest-europeiske eurokommunistene, og i juni 1976 ble en konferanse med 29 kommunistiske partier arrangert i Berlin.

I juni 1977 viste en av avhørerne Fuchs en artikkel fra avisen Neuen Deutschland. I artikkelen ble eurokommunismen kritisert. Det var et hardt tilbakeslag for Fuchs. Han skjønnte at hans håp om en politisk kursveksling i DDR var en illusjon.³¹⁴

Avhører V ville 23. juni 1977 vite hva Fuchs mente om lederne av de vestlige kommunistiske partiene, henholdsvis det spanske, italienske og franske:

V: Was halten Sie von Carillo, Berlinguer, Marchais?

Viel.

V: Vielleicht könnten Sie das Ganze etwas konkretisieren. Wie beurteilen Sie die Entwicklung der westeuropäischen kommunistischen Parteien? Könnten Sie mir das schriftlich geben? Ich mache ein Protokoll, das wird auch andere interessieren.³¹⁵

Fuchs dikterte avhører V til han var utslitt i skrivehånden og avhører V spurte: «V: Sie sind also der Meinung, daß die SED von den eurokommunistischen Parteien lernen sollen?»³¹⁶ Det bekreftet Fuchs, og han mente at det snarest burde diskuteres åpent om det var behov for en politisk kursveksel. Han viste til Madrid-erklæringen til det spanske, det italienske og det franske kommunistiske partiet, som blant annet krevde menings- og ytringsfrihet: «... Sie fordern die Pluralität der politischen und gesellschaftlichen Kräfte, die Gedanken- und Redefreiheit.»³¹⁷ Avhører V mente at alle disse rettighetene var ivaretatt i DDR. Fuchs var uenig:

Ja, die politische Polizei gewährleistet, das Strafgesetzbuch mit den «Verleumdungs- und Hetze»Paragrafen unterm Arm, Ruhe und Ordnung. Straff wie eh und je, aber nicht eine menschenfreundliche Gesellschaft.

Han poengterte at ro og orden ble kanskje opprettholdt, men grunnleggende rettigheter hadde man ikke. Politiet opererte på vegne av de politiske myndighetene for å bevare det

---

³¹³ Mählert, *Kleine Geschichte der DDR*, 130.

³¹⁴ Fuchs, *Vernehmungprotokolle*, etterord av Hubertus Knabe, 172.

³¹⁵ Ibid., 133.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid.

politiske systemet. Fuchs viste til hvordan de vest-europeiske kommunistiske partiene gikk inn for rettigheter som SED ikke gjorde:

In der Erklärung von Madrid wird die Bewegungsfreiheit der Menschen in ihren eigenen Ländern und im Ausland, die Unverletzbarkeit des Privatlebens, die Möglichkeit des demokratischen Wechsels der Mehrheiten gefordert. Da konnte ich nichts von der Notwendigkeit der deutschen Mauer, von «spezifischen Abhörmitteln» und Einheitswahllisten lesen. Auch die Freiheit der verschiedenen Strömungen und Meinungen auf philosophischer, kultureller und künstlerischer Ebene wird als Kriterium der sozialistischen Gesellschaft angesehen. Das sind doch wichtige Aufgaben, die nicht nur irgendwo in fernen Ländern anstehen, sondern ebenso hier, bei uns, in der DDR.

Fuchs ble allerede tidlig i fengselsoppholdet truet med en mulig utvisning fra DDR. Det var avhører I som 25. november 1976 utsatte Fuchs for denne første trusselen:

... Sie sind nicht der erste hier. Kennen wir alles schon. Wirklich, Sie können es mir glauben, Sie tun mir jetzt schon leid. Wenn Sie Ihr Verhalten nicht ändern, vergehen Monate, vielleicht Jahre, bis eine Entscheidung fällt. Mal sehen, ob Sie bis dahin noch DDR-Bürger sind.³¹⁸

På Fuchs' spørsmål om hva trusselen skulle bety, fikk han følgende svar: «I: Nicht träumen, Herr Fuchs, immer gut hinhören. Ich sage alles nur einmal. Wie heißt es bei Biermann: «Ich hab schon manchen weggehen sehn.» So ungefähr.»³¹⁹

Fuchs ønsket ikke å forlate DDR og hadde tidligere diskutert det å bli utvist med Havemann. Havemann nektet å forlate DDR og satt derfor i flere år i en slags husarrest og ble overvåket døgnet rundt. I tankene til Fuchs, gjengitt under, blir det tydelig at han identifiserte seg med landet sitt. Han viste også at om han forlot DDR kunne han ikke vende tilbake.

... / aber dieses Land, das sind doch nicht nur die Mauern und Gefängnisse / dieses Land / sind doch nicht nur die Spitzel und Heuchler / dieses Land / das bist du auch selber / und die Freunde / und die Feinde / das bist du doch auch selber.³²⁰

Den 23. august 1977 møtte Fuchs advokaten sin, Vogel, i Magdalenastraße.³²¹ I den forbindelse fikk Fuchs beskjed om at han må bestemme seg for om han gikk med på å forlate DDR eller ei. Fuchs' kone hadde allerede svart nei på spørsmålet. Vogel fortsatte på sin side å presse ham å ta en beslutning om å forlate DDR. Fuchs kom frem til at han ikke aktet å forlate landet uten at han ble tiltalt, og kalte det hele en juridisk farse. «Meine Minimalforderung heißt: ein Prozeß. Warum eröffnet man keinen Prozeß gegen

---

³¹⁸ Ibid., 45.

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid., 146.

mich?»³²² Til det svarte Vogel at statsadvokaten allerede var klar over at han ikke ønsker å forlate landet, men at Fuchs på sin side måtte være klar over hvilket inntrykk Stasi hadde av ham og hvilket problem han var for den østtyske staten:

Sie gelten als unverbesserlich. Sie in der DDR zu entlassen hieße möglicherweise, das Gesicht zu verlieren und Ihr politisches Verhalten zu legalisieren. Und außerdem: Es hängt noch mehr davon ab. Sie Sind nicht der einzige hier. Wenn Sie nicht gehen, scheitert die ganze Aktion, und Ihre Freunde, die auch einsitzen, werden im Gefängnis bleiben. Einige von ihnen wollen weg. Das geht aber nur, wenn Sie sich positiv entscheiden, sonst nicht.³²³

Fuchs må ha skjönt at han ikke ville bli sluppet ut. Da ville myndighetene miste ansiktet. Videre forklarte Vogel ham at han opererer på vegne av DDR og som forhandlingspartner for Vest-Tyskland:

Vogel: Herr Fuchs, ich spreche als Beauftragter der DDR-Regierung, auch als Verhandlungspartner mit der Bundesregierung. Die Meinungen über Ihren Fall sind geteilt, die einen fordern eine hohe Haftstrafe, die anderen möchten einen Kompromiß. Das Abschieden nach dem Westen stellt diesen Kompromiß dar.³²⁴

Fuchs gir etter for utpressingen og skriver under på at han vil forlate landet.

I 1960- og 1970-årene var det først og fremst personer som ble ansett for å være «feindlich-negativ» eller «verfestigt feindlich-negativ» som ble kjøpt fri, som Fuchs. Årsaken kunne være at man ble ansett som en opposisjonell, som en fiende av DDR, eller hadde planlagt eller prøvd å flykte («Republikflüchtlinge»). I alle fall var man ikke lenger en ønsket borger i DDR. Frikjøpet av opposisjonelle løste dessuten et problem: Hva skulle man gjøre med fengslede dissidenter som ikke ga etter for presset om å føye seg etter den sosialistiske statens politikk? I Vest-Tyskland etablerte begrepet «Freikauf» seg, mens i DDR ble hele saken tiet i hjel. SED-ledelsen nektet for at det fantes politiske fanger i DDR i det hele tatt.

I midten av 1970-årene endret dette seg. Da var flertallet av dem som ble kjøpt fri borgere som ønsket å forlate landet «Ausreisewillige» eller «Republikflüchtlinge».³²⁵ Fremdeles var det en og annen opposisjonell som DDR kvittet seg med på denne måten for å opprettholde ro og orden:

Die Freikaufaktionen waren für die DDR wiederum ein Ventil, um «Ruhe und Ordnung» im Inneren des Landes zu gewähren, sich immer wieder der

---

³²² Ibid.

³²³ Ibid., 147.

³²⁴ Ibid.

³²⁵ Dümmel og Piepenschneider (red.), *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*, 41.

nachwachsenden «Feinde der DDR» zu entledigen, Oppositionsgruppen zu schwächen, charismatische Dissidenten zu isolieren und den Gruppendruck unzufriedener Ausreisewilliger unter Kontrolle zu halten.³²⁶

De diktatoriske trekkene i DDR var nok ikke så ulike fra de andre østblokklandene. Men DDR skilte seg ut ved å være den ene halvdel av én tidligere stat. Forholdet DDR hadde til Vest-Tyskland skilte seg fra hvilket forhold de andre østblokklandene hadde til sine naboland. Livet til Fuchs viser hvilken kontakt det var mellom DDR og Vest-Tyskland. Den første boken til Fuchs ble gitt ut i Vest-Tyskland. Det er med vesttysk hjelp han kom ut av fengselet. Og det er i Vest-Berlin Stasi fortsatte overvåkingen av Fuchs og familien hans.

Målet Fuchs satte seg mens han var i fengsel var det samme som han hadde satt seg under militærtjenesten: registrere alt som skjedde for å kunne beskrive det så nøyaktig som mulig i etterkant.

*Wie lange dauert es, bis man Reden dieser Art mit «Schwein» beantwortet? Du hast dir vorgenommen, «offen» zu bleiben, kein Wort zu vergessen. Du hast dir vorgenommen, eine soziale Studie zu treiben und mit wachen Augen und Ohren all das zu registrieren, was diese Herren vollführen.*³²⁷

---

³²⁶ Ibid., 43.

³²⁷ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 77.

Avslutning

Fuchs var en intellektuell med en sammenvevd politisk og litterær. Han var en forfatter som stadig vendte tilbake til sitt biografiske materiale fra DDR. Et materialet som så å si alltid var politisk. Boken *Vernehmungsprotokolle* er et eksempel. Den dokumenterer den omfattende bruken av psykisk terror, den viser hvordan myndigheten slo ned på protester og hvilken politisk argumentasjon som ble brukt i fengselet, og den viser hvordan rettssikkerheten manglet. DDR var et land du kunne bli tvunget til å forlate, men ikke kunne reise ut av uten å ha søkt og fått godkjent en reisetillatelse. Boken beskriver hvordan Fuchs opplevde å være fengslet, den gjengir sinne, frustrasjon, redsel og fortvilelse.

Med tekstene sine ville Fuchs dokumentere og beskrive, for å forandre. Løgn, tvang og undertrykking skulle løftes frem i lyset for å bli stoppet. *Vernehmungsprotokolle* var en av de første tekstene som tok et oppgjør med de autoritære overgrepene til Stasi i DDR.

Fuchs glemte ikke fortiden sin fra DDR. Han hadde nok en oppfatningen om at mange tidligere DDR-innbyggere gjorde nettopp det. I et brev han skrev til Havemann, som ble publisert i *Der Spiegel* i 1979, skrev han:

Viele, die die DDR verlassen haben, versuchen eine Art Normalität herzustellen, demonstrieren ein überlegenes Desinteresse an dem, was war oder jetzt ein paar Kilometer entfernt passiert. ... War etwas? Nein, es war nichts. Sie entwirklichen ihre eigene Biographie und beweisen etwas sehr Deutsches: die Unfähigkeit zu trauern. ... Es soll nicht mehr weh tun, es soll vorbei sein.³²⁸

Man kan spørre om Fuchs sin innbitte innsats i 1980- og 1990-årene, for å avdekke Stasis arbeidsmåter, førte til at hans første utgivelser ble underkjent. Balansen mellom å skrive seg selv inn i tekstene og å skulle presentere fakta er utvisket i noen av de siste utgivelsene hans, og tekstene ble derfor lest som personlig oppgjør uten relevans for samfunnet ellers. Dette i motsetning til de tidligere tekstene og diktsamlingene, som gjengir mer balanserte, og derfor mer troverdige personlige skildringer av samfunnet rundt ham. Uansett, få forfattere har så nøye og inngående undersøkt og skrevet om den psykiske terroren (*Zersetzung*) i det østtyske samfunnet, som Fuchs. Vi kan la Fuchs selv få forklare hvorfor han skrev:

---

³²⁸ Fuchs, «DDR-Autor Fuchs: Leben auf der Grenze. Ein Brief an den SED-Dissidenten Robert Havemann», 206.

Ich schreibe an gegen Verbitterung und Enttäuschung, ich möchte nicht, daß Täter wie Girke, Zeiseweis, Reuter, Buhl, Paulitz, Eberl und Mielke über die Spätfolgen der psychischen, sozialen und politischen «Zersetzung» im Inneren der Betroffenen, der Einzelnen wie der Gesellschaft, verheerend und bestimmend verankert bleiben. Ihrer «Operativen Psychologie» sollten wir uns durch Aufklärung und Wahrheitsfindung entziehen.³²⁹

I dag eksisterer ikke staten DDR lenger, fengselet Hohenschönhausen er stengt og gjenåpnet som museum. Tidligere innsatte og historikere har daglige omvisninger. Nabolaget er pusset opp. De fleste som arbeidet i fengselet ble tildelt bolig innenfor det avsperrede området og mange bor der fremdeles. Det er mange historier om møter mellom tidligere innsatte og ansatte. Med jevne mellomrom kommer også tidligere ansatte og deltar på omvisninger. Noen ganger setter de i gang diskusjoner om historieforfalskningen de mener omviserne driver med. Fremdeles er det to verdenssyn som kolliderer.

Det de besøkende på Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen spør omviserne mest om er deres personlige opplevelser fra fengselet. Som med Fuchs sin tekst er det en personlig og subjektiv gjengivelse de kan gi. Fuchs avslutter *Vernehmungsprotokolle* med å foreslå hvordan teksten hans kan løftes fra å være bare hans fortelling, til å også være andres: «Ich halte es durchaus für möglich, daß ein Leser auf die Idee kommt, von mir erwähnte Namen, Ortsangaben, Phrasen und Paragraphe durch jeweils andere zu ersetzen.»³³⁰

---

³²⁹ Behnke, og Fuchs (red.), *Zersetzung der Seele. Psychologie und Psychiatrie im Dienste der Stasi*, 82.

³³⁰ Fuchs, *Vernehmungsprotokolle*, 156.

Litteratur

Behnke, Klaus og Jürgen Fuchs (red.). *Zersetzung der Seele. Psychologie und Psychiatrie im Dienste der Stasi*. Hamburg: Rotbuch Verlag, 1995.

Bobrowski, Johannes. «Das Wort Mensch.» Hentet fra:

<http://www.lutzgoerner.de/get/shows/117.pdf>. (Lesedato: 9.5.2013)

Borbe, Ansgar. *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes*. Erfurt: Sonderausgabe für die Landeszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt, 2010. Hentet fra:

<http://www.db-thueringen.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-20396/opfederesed.pdf>. (Lesedato: 25.11.2012)

Börner, Daniel. «Jürgen Fuchs zum 60. – Ein Leben zwischen Anpassung und Wirklichkeit». I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 11–14.

Brecht, Bertolt. «Die Lösung.»(*Buckower Elegien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986).

Brecht, Bertolt. «Morgendliche Rede an den Baum Griehn.» Hentet fra:

http://www.logospoetry.org/document.php?document_id=7849&code_language=DE (Lesedato: 6.5.2013)

Brecht, Bertolt. «Brecht, Bertolt. «Ballade, in der Macheath jedermann Abbitte leistet.» Hentet fra:

http://www.magyarulbabelben.net/works/de/Brecht,_Bertolt/Ballade,_in_der_Macheath_jedermann_Abbitte_leistet (Lesedato: 6.5.2013)

Bundesbeauftragten für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen DDR (BStU), Abteilung Bildung und Forschung. *Das Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen des MfS zur «politisch-operativen Arbeit»*. Reihe A: 1/1993, Berlin, 1993.

Der Spiegel. «Notis: Haftgrund unbekannt.» Ingen forfatter oppgitt. 30/1977: 16.

Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40831528.html>. (Lesedato 19.10.2012)

Der Spiegel. «Pegasus an der Stasi-Leine.» Ingen forfatter oppgitt. Innledning til artikkelserien «Landschaften der Lüge» av Jürgen Fuchs. 47/1991: 276–280.

Hentet fra:

- <http://www.spiegel.de/suche/index.html?suchbegriff=Pegasus+an+der+Stasi-Leine>. (Lesedato 3.8.2012)
- Dissident. I Store norske leksikon. Hentet fra: <http://snl.no/dissident>. (Lesedato: 30.4.2012)
- Dümmel, Karsten og Melanie Piepenschneider (red.). *Was war die Stasi? Einblick in das Ministerium für Staatssicherheit der DDR*. Sankt Augustin/Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., 2009.
- Dypvik, Astrid Sverresdotter. *Det var DDR. Forteljingar om eit nedlagt land*. Oslo: Samlaget, 2012.
- Eisenhuth, Stefanie. *Jürgen Fuchs und die Arbeitsweise des Ministeriums für Staatssicherheit*. München / Ravensburg: GRIN Verlag, 2006.
- Emmerich, Wolfgang. *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Kapitlet: «Die Literatur der DDR.». Weimar: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 2001: 511–580.
- Emmerich, Wolfgang. *Kleine Literaturgeschichte der DDR*. Berlin: Aufbau Verlag GmbH & Co. KG, 2009.
- Emmerich, Wolfgang. «DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch.» I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 47–65.
- Erler, Peter og Hubertus Knabe. *Der verbotene Stadtteil. Stasi-Sperrbezirk Berlin-Hohenschönhausen*. Berlin: Jaron Verlag GmbH, 2005.
- Fix, Ulla. «Widerständige Sprache in der Literatur der DDR am Beispiel Jürgen Fuchs.» I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 67–95.
- Freikauf. Hentet fra: <http://www.jugendopposition.de/index.php?id=4529>. (Lesedato 21.9.2012)
- Friis, Thomas Wegener. *Den nye nabo. DDRs forhold til Danmark 1949–1960*. SFAHs skriftserie nr 43, 2001.

- Fuchs, Jürgen. *Gedächtnisprotokolle. Mit Liedern von Gerulf Pannach und einem Vorwort von Wolf Biermann*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1977.
- Fuchs, Jürgen. «DDR-Autor Fuchs: Leben auf der Grenze. Ein Brief an den SED-Dissidenten Robert Havemann.» *Der Spiegel* 20/1979a: 204–209. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40349884.html>. (Lesedato 3.8.2012)
- Fuchs, Jürgen. *Tagesnotizen. Gedichte*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1979b.
- Fuchs, Jürgen. *Pappkameraden. Gedichte*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1981.
- Fuchs, Jürgen. *Fassonschnitt*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH, 1984.
- Fuchs, Jürgen. «Landschaften der Lüge. Jürgen Fuchs über Schriftsteller im Stasi-Netz (I): Der ‘Operative Vorgang’ Fuchs.» *Der Spiegel* 47/1991: 280–291. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13492054.html>. (Lesedato 3.8.2012)
- Fuchs, Jürgen. *Magdalena: MfS, Memfisblues, Stasi, Die Firma, VEB Horch und Gauck*. Berlin: Rohwolt Berlin Verlag, 1998.
- Fuchs, Jürgen. *Unter Nutzung der Angst. Die leise Form des Terrors – Zersetzungsmaßnahmen des MfS*. Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Abteilung Bildung und Forschung (BStU), Reihe: BF informiert 2/1994.
- Fuchs, Jürgen. *Vernehmungsprotokolle*. Berlin: Jaron Verlag, 2009, originalutgave 1978.
- Fuchs, Jürgen og Gerhard Hieke. *Dummgeschult? Ein Schüler und sein Lehrer*. Berlin: BasisDruck Verlag GmbH, 1992.
- Geipel, Ines. «Die Unerhörten. Nichtveröffentlichte Literatur der DDR.» I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 15–46.
- Gerbergasse 18*. 5. Jahrgang 2001. Sonderausgabe zum Fuchs-Symposium «Einmischung in eigene Angelegenheiten» – Jena, 8. Bis 10. Dezember 2000. Geschichte der DDR. Hentet fra: http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/_node.html. (Lesedato 21.9.2012)

- Grossmann, Werner. *Den sidste spionchef*. Middelfart: Forlaget Friis, 2004.
- Hensel, Jana. *Zonenkinder*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH, 2004.
- Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.). *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011.
- Horn, Christine. «Irrgarten. Über Zensur und Staatssicherheit. Ein Gespräch mit Frauke Meyer-Gosau.» I: 120 Feinderklärung. Literatur und Staatssicherheit. Zeitschrift für Literatur. *Text+Kritik*. Utgiver: Heinz Ludwig Arnold. München: Verlag edition text + Kritik GmbH, Heft 120/1993, 36–47.
- Kellerhoff, Sven Felix. Die tragische Geschichte des Roland Jahn. Die Welt, 6.6.2008. Hentet fra: <http://www.welt.de/politik/article2074432/Die-tragische-Geschichte-des-Roland-Jahn.html>. (Lesedato 19.4.2013)
- Kratschmer, Edwin: «Erster Versuch einer Übersicht der Wirkung des literarischen Werkes von Jürgen Fuchs.» *Gerbergasse 18*. Sonderausgabe zum Fuchs-Symposium «Einmischung in eigene Angelegenheiten» – Jena, 8. bis 10. Dezember 2000, 5. Jahrgang 2001: 36–39.
- Lukas, kapitel 9 i *Det nye testamentet*. Hentet fra: http://www.bibel-online.net/buch/luther_1912/lukas/9/. (Lesedato 17.8.2012)
- Mählert, Ulrich. *Kleine Geschichte der DDR*. München: C.H. Beck oHG., 2009.
- Mielke in Haft. Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen. Hentet fra: http://www.stiftung-hsh.de/curriculum/index.php/Mielke_in_Haft. (Lesedato 13.3.2013)
- Miller, Ann Stamp. *The Cultural Politics of the German Democratic Republic. The Voices of Wolf Biermann, Christa Wolf, and Heiner Müller*. USA: Brown Walker Press, 2004.
- Ministerium der Justiz. *Strafgesetzbuch sowie angrenzende Gesetze und Bestimmungen. Textausgabe*. Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1986.
- Ministerium für Staatssicherheit. Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen. Hentet fra: http://www.stiftung-hsh.de/document.php?subcat_id=CAT_186&recentcat=CAT_165&back=1. (Lesedato 29.3.2013)

- Morawe, Petra. «Realitätsdiffusionen infolge psychischer Folter. Untersuchungshaft durch die Staatssicherheit der DDR.» *Zeitschrift für Politische Psychologie*, Jg. 8, nr. 4, 2000: 381–396.
- Müller, Hertha. «Der aktuelle Augenblick zeigte seinen Größenwahn.» Sonderausgabe zum Fuchs-Symposium «Einmischung in eigene Angelegenheiten» – Jena, 8. bis 10. Dezember 2000. *Gerbergasse 18*. 5. Jahrgang 2001: 10–14.
- Müller, Herta. «Der Blick der kleinen Bahnstationen. Über die literarisch-dokumentarische Wirkung von Jürgen Fuchs.» *Horch und Guck*, 18. Jahrgang, Heft 64, 2/2009: 60–65. Hentet fra: <http://www.horch-und-guck.info/hug/archiv/2008-2009/heft-64/06417/>. (Lesedato 1.8.2012)
- Pietzsch, Henning. «DDR-Literatur. Der Streit um ein ungeliebtes Erbe.» I: Hermann, Martin og Henning Pietzsch (red.): *DDR-Literatur zwischen Anpassung und Widerspruch. Tagungsband zum Jürgen-Fuchs-Literaturseminar am 26. Und 27. November in Jena*. Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense. Jena: IKS GmbH, Verlag IKS Garamond, 2011: 109–121.
- Rüddenklau, W. «Nur krank darfst Du nicht werden!» Versuch einer Lokalisierung von Erinnerungen an alte Ostberliner Knäste.» *telegraph* 11/12 1995. Hentet fra: <http://www.belfalas.de/knast.htm>. (Lesedato 30.10.2012)
- Sabrow, Martin. Die DDR in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Einleitungsvortrag zur Tagung der Deutschlandforscher «Die DDR in der Geschichte des 20. Jahrhunderts» Wittenberg, 8.–10.11.2007. Hentet fra: http://www.zzf-pdm.de/Portals/_Rainbow/Documents/Sabrow/Die%20DDR%20im%20zwanzigsten%20Jahrhundert.pdf. (Lesedato 7.9.2012.)
- Sabrow, Martin (red.). *Erinnerungsorte der DDR*. München: Verlag C.H. Beck, 2009.
- Sabrow, Martin. «Der unterschätzte Diktator.» *Der Spiegel* 34/2012, 46–48. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-87818590.html>. (Lesedato: 3.2.2013)
- Scheer, Udo. *Vision und Wirklichkeit. Die Opposition in Jena in den siebziger und achtziger Jahren*. Berlin: Christoph Links Verlag, 1999.
- Scheer, Udo. *Jürgen Fuchs. Ein literarischer Weg in die Opposition. Inhaftiert in Berlin-Hohenschönhausen*. Berlin: Jaron Verlag, 2007.
- Schubert, Klaus og Martina Klein. *Das Politiklexikon*. 5. aktual. Auflag. Bonn: Dietz, 2011.

- Wallraff, Günther. *Mein Tagebuch aus der Bundeswehr. Mit einem Beitrag von Flottillenadmiral Elmar Schmähling und einem Dialog zwischen Günther Wallraff und Jürgen Fuchs*. Köln. Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1992.
- Walther, Joachim. «Wortkaskaden wie Gottesurteile» *Der Spiegel* 14/1998: 82–88. Hentet fra: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-7852093.html>. (Lesedato 12.3.2013)
- Walther, Joachim. *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*. Berlin: Christoph Links Verlag. Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten, 1996.
- Weber, Hermann. *Die DDR 1945–1990*. München: Oldenburg Verlag. Oldenburg Grundriss der Geschichte. Band 20, 2012.
- Wehrdienstverweigerung. Utgitt av Bundeszentrale für politische Bildung und Robert-Havemann-Gesellschaft e.V., letzte Änderung September 2008. Hentet fra www.jugendopposition.de/index.php?id=2889. (Lesedato 21.9.2012)
- Zimmermann, Hans Dieter. *Die Biermann-Ausbürgerung und ihre Folgen*. Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. 11/2007. Hentet fra: http://www.kas.de/wf/doc/kas_12333-1522-1-30.pdf?090409113804. (Lesedato 26.9.2012)

Film

Regi Johann Feindt og Tamara, Trampe (1991): *Die schwarze Kasten*.